

МАЪНАВИЙ ҲАЁТ

ТАРИХИЙ ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ, ИЛМИЙ-ОММАБОП ЖУРНАЛ

№2/2025

**Бари ёлғон, шу йўлгина чин.
Бу йўлда юрмайсан, учасан.
Фақат унда кетмоқлик учун
Ўзинг бор-йўғингдан кечасан.**

**Отланаркан тонг ёки кечда,
Ичга тўлдир озодлик куйин.
Бор лаш-лушинг бирма-бир еч-да,
Бошдан-оёқ ҲУРЛИКни кийин!**

**ЭРКка тўйин! Керак тамоми
Муҳтожликдан ўзни қутқармоқ.
Худойимнинг тоза йўлида
Қандай байрам кишансиз бормоқ!**

**Қайиролмас ҳеч ким шохингни,
Қирқилади ғилофу қинлар.
Бошингдаги эрк кулоҳингни,
Бошинг олмай ололмасинлар!
О-лол-ма-син-лар!**

**Ҳалима ХУДОЙБЕРДИЕВА,
Ўзбекистон халқ шоири**

МУНДАРИЖА

68

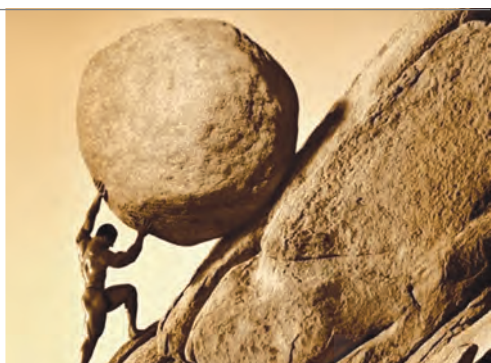

102

4

86

18

52

4. ШАРҚДАН НУР

Тил ва эл

12. КАРВОН ҚЎНФИРОҒИ

Кибр-ҳавоси тошаётган дунё тасвири

18. ЙЎЛНОМА

Томчи эффеки

26. ТАВСИЯ

Эшиклар очик, аммо...

30. ХХІ АСР ЎЗБЕК ФАНИ

Математика ўз одамларини йўқотмайди

38. ТУРКИЙЛАР

Бош бўри авлодлари

52. МУТОЛАА ВАҚТИ

Бир кишилик авиаҳалокат (ҳикоя)

68. БУРИЛИШ НУҚТАСИ

Рангларни эшитиш керак

30

78

38

96

12

110

26

78. СУҲБАТ

Сеҳрли диёрнинг самовий
тулпорлари

86. НИГОҲ

Одам демак — курашчи демак

92. ФИКР

Дурбин ва қалам

96. МУЛОҲАЗА

Эгаликми ё қуллик?..

102. ОТАЛАР ВА ҚИЗЛАР

Ўзга олам одами

110. МАВЗУ ВА ТАҲЛИЛ

Фамли ун чиқмас, «галдир»
йиғламай...

ТИЛ ВА

ЭЛ

Сўз дур бўлса,
дарёси —
кўнгилдир

Туркий тилнинг жаҳон миқёсига чиқишида Алишер Навоийнинг беқиёс хизмати бор. Унинг тил, нутқ, сўз, лафз ҳақида шу қадар ранг-баранг фикру мулоҳазалари борки, улар она тилини ҳурмат қиладиган бирон китобхонни бефарқ қолдирмайди.

**Сайфиддин
РАФИДДИНОВ,**
филология фанлари
номзоди, доцент

У «Муҳокаматул-луғатайн» аса-
рида туркий тилнинг ғамхўри
ва ҳимоячиси ўлароқ бу тил-
нинг ўзига хос лисоний хусу-
сиятларини, форс тилини камситмаган
ҳолда, ундан афзал жиҳатларини кўрса-
тиб, айни пайтда туркларни ўз она тилла-
рида ижод қилишга қаттиқ ундади. Маз-
кур асар 1499 йили, шоирнинг ёши бир
жойга борган, ҳаётининг илмий тажри-
балари, ҳулосалари пишиб етилган бир
пайтда ёзилган.

Алишер Навоий чоғиштирма (контра-
стив) лингвистиканинг ёрқин намунала-
ридан бири «Муҳокаматул-луғатайн»нинг
ибтидосида инсонни тил ва нутқ билан
шарафлаган ва барча жонзотлардан
мумтоз айлаган Аллоҳга ҳамду сано айта-
ди. «Мен фасоҳатлироқ, яъни чиройлироқ
ва аниқроқ гапираман» деган ҳазрат
Пайғамбаримизга салоту салом йўллай-
ди.

Улуғ шоир таъбирича, сўз дур бўлса,
унинг дарёси кўнгилдир. Кўнгил барча
катта-кичик маъноларни жамловчи ха-
зинадир. Сўз дури кўнгилда «соҳиби их-
тисос», яъни сўз санъаткори воситасида
чиройли нутқ шарафига эришади, унинг
қиймати «фаҳм мартабаси нисбатиди»
шуҳрат тутди. Аммо сўз дурининг қадри
гавҳардан баландроқ ҳам адоқсизроқдир.
Чунки ўлган баданга яхши сўздан руҳ ки-
ради, ёмонидан эса тирик баданга заҳар
ёйилади.

Дунёда тиллар кўп бўлса-да, Навоий
араб тилини мўъжизакор ва улуғ тил
деб билади. Бошқалар ҳам унинг бу
фикрига қўшилишига ишонади. Чунки
Қуръон оятлари ва ҳадиси шарифлар шу
тилда яратилган. Навоий ёзадики, Нух
алайҳиссалом тўфонидан кейин унинг
Ёфас, Сом ва Ҳом номли уч ўғлидан барча
асл тилларнинг манбаи: туркий, форсий
ва ҳинд тиллари тарқалган. Нух тўфони-
дан кейин дунё юзида башар жинсидан
асар ва инсон зотидан намуна қолмагани

учун ҳазрати Нух Ёфасни
– уни тарихчилар Абул-
турк деб ёзганлар – Хи-
той мамлакатига юборди.
Сомни, яъни Абулфурсни
Эрон ва Турон мамлакат-
ларининг ўртасига ҳоким
қилди. Ҳом – Абулҳиндни
Ҳиндистон мамлакатига
узатди.

Тилшунос олим Қосим-
жон Содиқовнинг ёзиши-
ча, «Муҳокаматул-луға-
тайн» Навоийнинг илмда-
ги улуғ кашфиётидир. Асар
тилшуносликда янгидан-
янги соҳаларга асос сол-
гани, тилни ўрганишнинг
янги йўл ва усулларини
очиқ бергани билан ҳам
аҳамиятли. Навоий ушбу
асари билан дунё тилшу-
нослигида биринчи бўлиб
тилларни типологик ўр-
ганиш соҳасини, уларни
чоғиштириб ўрганиш иши-
ни бошлаб берди. Яъни,
туркий ва форсий тилни
чоғиштириш натижаси-
да фонетикада туркий
тилнинг бошқа тилларда,
хусусан, форсчада учра-
майдиган ўзига яраша
товушлари, семантикада
нозик маъноли ҳаракат-
ҳолатларни билдирув-
чи феъллар ва уларнинг
мазмунга таъсири, сино-
нимларнинг поэтикадаги
ўрни, стилистик хусуси-
ятлари, сўзларнинг кўп-
маънолилиги, шунингдек
туркий атамалар тизими-
нинг ўта бойлиги сингари
муҳим жиҳатларга эъти-
бор қаратди.

Ўлган
баданга
яхши
сўздан
руҳ
киради,
ёмонидан
эса тирик
баданга
заҳар
ёйилади.

Луғатшунос олим Эргаш Умаровнинг таъкидлашича, Навоий ўз асарида турк ва форс тилларидаги унли товушларни лексика ва морфология доирасида қиёслайди. Форс тилида унлилар сони чеклангани, ўзбек тилида эса унлилар маъно фарқловчи вариантларга эга экани ва улар ўзаро узун-қисқалиги билан фарқ қилишини далиллар орқали кўрсатиб берган.

Алишер Навоий ўзбек ва форс тиллари лексикасини қиёслаш учун табиат манзаралари, рўзгор буюмлари, ов жараёни, ҳайвон ва қушларнинг турлари каби жуда кўп соҳага оид юзлаб сўзларни келтириб, уларнинг муқобили форсчада йўқлигини, форслар кўпинча ўша ўзбекча сўзларнинг ўзини иш-

латишларини таъкидлаган. Масалан, у «...хўбларнинг кўз ва қошлари орасинки, қабоғ дерлар, форсийда бу узвнинг оти йўқтур...» деб кўрсатади.

Навоий сўзларнинг кўп маънолилиги, синонимлар жиҳатидан ҳам ўзбек тилининг имконияти кенглигини, уларнинг шеъриятда турли нозик маъноларни ифодалашдаги аҳамиятини (от, ит, туш, ён, ёқ, бор, соғин, туз, кўк каби сўзлар талқинида) кўрсатади. Грамматик жиҳатдан ҳам ўзбек тили форс тилига нисбатан баъзи имкониятларга эга эканлигини таҳлил этади.

Маълумки, қайси тил маънони қисқа йўл билан ифодалай олса, ривожланган тил ҳисобланади. Масалан, ўзбек тилида биргалик нисбат қисқагина -ш аффикси орқали ясалади: «*ва мас-дарга бир шин ҳарфи илҳақ қилмоқ била ул мақсудни топибдурлар. Андоқки чопишмоқ ва топишмоқ ва қучушмоқ ва ўпушмоқ ва бу шое лафздур*». Форслар бу маънони сўз бирикмаси орқали ифодалайдилар.

Навоий шахс оти ясовчи қўшимчанинг хусусиятини ўттизга яқин сўз мисолида исботлаб (қўрчи, сувчи, найзачи, юртчи, қушчи, барсчи, қўйчи, турначи, кийикчи ва ҳ.), ўзбек тилининг сўз яшаш ва фикр ифодалаш жиҳатидан ҳам ўзига хос имконияти мавжудлигини кўрсатган.

У ўзбек тилининг бойлиги ва қудратини, ифодавий имкониятини асосли таҳлил этиб, қуйидаги хулосага келади: ўзбек тилида бу хилдаги нозик маъноли сўз ва иборалар кўп, аммо «бу кунга дегинча ҳеч киши ҳақиқатиға мулоҳаза қилмоғон жиҳатидан бу яшурун қолибдур... хунарсиз туркнинг ситам зариф йигитлари осонлиққа бўла форсий алфоз била назм айтурға машғул бўлубтурлар». Шунинг учун Навоий ўзбек шоирларини ўз тилида ижод қилишга даъват этади.

(Эргаш Умаров. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. М ҳарфи. «Муҳкоматул-луғатайн»).

Ўзбек
тилида бу
хилдаги
нозик маъ-
ноли сўз ва
иборалар
кўп, аммо
«бу кунга
дегинча
ҳеч киши
ҳақиқатиға
мулоҳаза
қилмоғон
жиҳатидан
бу яшурун
қолиб-
дур...

Шоир фақат турк тилига хос, туркий шеъриятда нозик маъно қирраларига эга бўлган *қувормоқ, қуруқшамоқ, ушармак* каби 100 та феълни мисол қилиб келтиради. Навоий туркийдаги бу сўзларнинг форс тилида муқобили йўқлигини алоҳида таъкидлаб айтадики: «Бу юз лафздурки, ғариб мақосид адосида таъйин қилибдурларки, ҳеч қайси учун сорт тилида лафз ясамайдурларки, барчаси муҳтожун илайҳдурки, такаллум чоғида киши анга муҳтож бўлур». Навоий сўзининг исботи сифатида 100 та феълдан бир нечтасининг маъноларини шарҳлаб, «токи даъвогар қаршилиқ кўрсатганида уялиб қолсин ва бошқаларини ҳам бунга солиштирсин» деб шеърий мисоллар билан фикрларини далиллайди. Биргина мисол келтирмоқчимиз:

«Шоирларнинг катталаридан баъзилари “май” таърифида муболаға қилибдурлар. Форсигўйлар “май хўрдан” ва “май нўшидан” иборалари билан май ичишни назарда тутадилар. Лекин туркларда *сипқармоқ* деган сўз бор:

Соқие, тут бодаким, бир лаҳза ўзумдин бораёй,

Шарт буким, ҳар неча тутсанг лабо-лаб сипқарай.

Бу *сипқарай* сўзининг мазмунига етганда, форсий шеърда не илож қилғайлар? Ва яна *томшимоқ* лафзики, ғояти завқдан тез-тез ичмас лаззат топиб-топиб, оз-оз ичар. Бу ғаройиб маъно адосида туркчада шундай матлаъ бор:

Соқий чу ичиб, манга тутар қўш:
Томший-томший ани қилай нўш.

Ва бўҳсамоқ лафзи адосида турк бу матлаъни айтибдурки:

Ҳажри андуҳида бўҳсабмен, била олмон нетай,

Май иложимдур кўпуб, дайри фанога азм этай.

Форсигўй турк беклар ва мирзодалар бўҳсамоқни форсий тил билан ифодалашни истасалар (бундай сўз йўқлиги учун) нима қиладилар?!

Шунингдек, *туз, кўк, ит, от, соғин, туш, ён, кўк, ўт* ва ҳоказо сўзларнинг бир нечта маънолари борлигини, форсийда битта сўз билан ифодаланадиган баъзи ҳайвонлар ва қушларнинг туркчада эркаги алоҳида, урғочиси алоҳида номланиши. Масалан, “...ва келдук қушқаки, анда муқаррар ва машҳур илбосун ўрдақдур. Ва сорт ул илбосунни худ билмас. Дағи турк ўрдақнинг эркагин сўна ва тишисин бўрчин дер. Ва сорт мунга ҳам от қўймайдур. Ва нар ва мода иккаласин “мурғоби” дер. Ва ўрдақнинг анвои билур қушчилар қошида, масалан, жўрка ва эрка, суқсур ва *олмабош* ва *чоқирқанот* ва *темирқанот* ва *алдалдага* ва *алапука* ва *боғчол* ва бу йўсунлуқ дерларки, етмиш навъ бўлурким, сорт борисин мурғоби-ўқ дер. Ва агар бир-биридин мутамайяз қилса, туркча от била-ўқ айтур”.

Ва жониворларнинг унидин бир от кишнамаганига шийҳа от қўюбдурлар, тева бўзламоғига ва ўй мунграмағига ва эшак ҳанграмағига ва ит тигишмағи ва улумағига лафз йўқтур.

Яна от анвоидаки, *тубучоқ* ва *арғумоқ* ва *яка* ва *ёбу* ва *тоту* йўсунлуқ – борини туркча-ўқ айтурлар».

Юртимизда «Муҳокаматул-луғатайн» алоҳида ҳолда ҳам, Навоийнинг тўла асарлари таркибида ҳам чоп этилган. Яқинда Юсуф Турсунов томонидан асарнинг илмий-танқидий матни ҳам нашр қилинди.

Ушбу фазилатли асар турли йилларда хорижда ҳам нашр бўлган. Жумладан, француз олими Катрмарнинг саъй-ҳаракати туфайли 1841 йили «Тарихи мулуки ажам» асари билан бир муқовада Парижда, можор олими А.Вамбери томонидан асарнинг Будапешт қўлёзмаси можорча таржимаси билан 1862 йили

босилиб чиққан. 1897 йили Валад Чалабий «Муҳокаматул-луғатайн» матни ҳамда туркча таржимасини Истанбулда нашр этди. Таниқли эронлик олим Турхон Ганжавий эса уни Катрмар нашри асосида форсчага таржима қилиб, муқаддима ёзади, асардаги 100 феълни форсча таржимаси билан 1910 йилда Техронда нашр эттиради.

Шунингдек, афғонистонлик олим Ҳалимжон Ёрқиннинг хабар беришича, «Муҳокаматул-луғатайн»нинг туркча таржимаси лотин ёзувида (Исҳоқ Рифъат Ишитмон. 1941), туркман тилида (Абдулҳаким Гулмуҳаммадов, Ашхобод, 1925), уйғурчаси (Ҳамид Темур, Урумчи, 1988), усмонли туркчада тўрт нуса асосида чуқур ишланган танқидий матни ҳамда кенг илмий тадқиқоти (Само Борутчу Ўзандар, Анқара, 1996), икки вариантдаги русча таржимаси (О.Усмонов, 1948, Н.А.Мелехова, 1968), ниҳоят, Лондонда инглизча таржимаси (Роберт Деврикс, 1966) ҳам босилган.

Ҳалимжон Ёрқиннинг яна гувоҳлик беришича, Афғонистонда «Муҳокаматул-луғатайн» уч марта нашр бўлган. Бундан ташқари таниқли олим доктор Ҳусайн Муҳаммадзода Сиддиқнинг муқаддима, тасҳиҳ ва таҳсияси (хошиялари) билан Табриз шаҳрида ҳам чоп этилган.

Бу асар Туркияда ҳам махсус ўрганилган. Турк олими Юсуф Четиндоғга кўра, Навоий туркий тилнинг форсчадан афзал жиҳатларини кўрсатишда беш асосий нуқтага эътибор қаратган:

- туркчада мавжуд ва (унинг) маънодоши форсчада бўлмаган сўзлар;
- туркча сўзларнинг маъно бойлиги;
- туркчада унлиларнинг кўплиги;
- ҳар бир борлиқ, ҳар бир яратик учун алоҳида бир сўзнинг мавжудлиги;
- туркчанинг грамматик жиҳатдан бойлиги.

«Осон ТОМОН»га майл этма

Айтиш керакки, Навоий мазкур асарни ёзишдан бир қатор мақсадларни кўзлаган бўлса-да, асосий истакларидан бири туркий тилнинг лисоний ва бадий имкониятлари ниҳоятда кенг эканини кўрсатиш ва шу орқали турк миллатига мансуб шоирларни ўз она тилида ёзишга тарғиб қилиш эди. «Муҳокаматул-луғатайн»да турк ва форс миллатларига хос бўлган донолик, закийлик ва соддалик жиҳатларига ҳам тўхталиб ўтади. Жумладан «...турк сартдан кўра тезфаҳмроқ, тушунчаси юқорироқ, яратилиш жиҳатдан софроқ ва тозароқ яратилган. Сарт туркка қараганда фикрлашда ва илмда нозик нуқталарга эришувчан, фазл ва етукликда чуқурроқ тушунчали бўлиб етишган. Бироқ тилларида ортиқлик ва камчилик жиҳатидан катта фарқлар борки, турклар сўз тузишда сартлардан устун келганлар...».

Навоий бу икки миллатнинг бир-бирига аралашиб кетгани, ўртада бордикелдилар, яқин муомала

Ушбу
фазилат-
ли асар
турли
йилларда
хорижда
ҳам нашр
бўлган.

ва муносабатлар ташкил этилгани ҳақида сўз юритиб, айтадики, туркнинг каттадан-кичигигача, хизматкоридан бегигача сарт тилидан баҳраманд, эҳтиёжлари даражасида гаплашади, баъзилари адабий тарзда гўзал сўзлашади, ҳаттоки турк шоирлари форсий тилда рангоранг шеърлар ва ширин ҳикоятлар ёза олади. Аммо сарт халқининг куйи табақасидан юқори табақаларигача, саводсизидан билимдонигача ҳеч қайсиси турк тилида сўзлаша олмайди. Ва бу тилда сўзлаганнинг сўзини ҳам тушуна олмайди.

Навоий турк тилининг шунча кенг лисоний ва адабий имкониятлари бўла туриб, турк халқининг форс тилида ижод қилишларини афсус билан таъкидлаб, бунинг сабабларини ҳам кўрсатиб беради. Унингча, турк тилининг тўлиқлиги шунча далиллар билан исбот қилинган, бу халқ орасидан етишиб чиққан истеъдодли кишилар ўз тиллари турганда, бошқа тилда ижод қилмасалар яхши бўларди.

Турклар «...агар ҳар икки тилда айтишга қобилиятлари бўлса, ўз тилларида кўпроқ ва яна бир тилда озроқ айтсалар бўлар эди. Агар орттириб юбормоқчи бўлсалар, ҳар икки тилда тенг айтсалар эди». Чунки «...турк тилининг барча ўткир зеҳнли(шеър битувчи)лари сарт тилида шеър айтиб, турк тилида бутунлай айтмай, кўплари айтсалар ҳам сартнинг турк тилида шеър айтганидек нозик фаҳм турклар қошида ўқий ва ўтқаролмай ўқисалар, ҳар сўзларида юз айб топилиб, ҳар жумлаларига юз хил эътирозлар юзага келади».

Бас, ижод оламига эндигина кириб келаётган ижодкор учун бу тилда ажойиб сўзлар ва ифодалар бўлишига қарамасдан, фикрларини гўзал тарзда, жозибали қилиб кўрсатиш қийин туюлади ва натижада бу қийинчиликдан малолланади ва зафарга эришиш учун кўнгли осон томонга – форс тилида ижод қилишга майл қилади. Навоий «осон томон» деганда узоқ асрлардан бери тайёр

анъаналар ва қолиплар асосида шаклланиб келган форс тили ва шеъриятини назарда тутди. Шундай иш бир неча марта такрорланган, у нарсa табиатига ўрнашди ва одатий ҳолга айланиб қолади.

Улуғ мутафаккирнинг ўзи ҳам ёшлигида ижодини форс тилида бошлаганини эътироф этади ва «идрок ёшига қадам кўйилганда, Тангри аслда табъимизда ғаройиб нарсаларга майлни ва нозик ҳамда қийин нарсаларни англашга киришишни табиий қилгани учун, турк сўзлари устида мулоҳаза юритиш лозим кўрилди» дейди.

Навоий турк тилини турли ташбеҳлар ва сифатлашлар билан мақтаб, бу тилда ижод қилган асарларини бир-бир санаб, тавсифлаб ўтади. Шунингдек форс тилидаги асарларига ҳам тўхталади. У турк ва форс тилида минглаб байтларни ёддан билгани ва ўқимаган девони қолмаганини ҳам қайд этади.

Навоий форс ва турк тилини шу қадар мукаммал билганки, унинг эътирофича ўттиз йилдан ортиқ, қирқ йилга яқин Хуросон мамлакатининг барча назм аҳли, ширин сўзли шоирлари унга ўзларининг ёзган асарлари ва шеърий машқларини кўрсатиб, маслаҳат олиб турганлар. Айрим бахсли ўринларда Навоий ўзининг фикрларини далиллар орқали исбот қилгандан кейин «инсоф юзасидан қабул қилганлар».

Куннинг рақамини чоршанба қилғил

Навоий тил ва адабиётнинг ривожидан давр султонларининг эътиборига боғлиқлигини алоҳида таъкидлаган. У араб халифалигида Ҳассон Собит, Лақитдек сўз подшоҳлари, Иброҳим Маҳдий, Маъмун халифадек шеър ёзган подшоҳ ва подшоҳзодаларни зикр қилиб ўтади.

Дунёнинг баъзи иқлимларида форс султонлари ҳоким бўлганларидан кейин қасидада Хоқоний, Анварий, Камол Исмоил, Заҳир ва Салмон, маснавийда Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Хисрав Деҳлавийлар, ғазалда Хожа Ҳофиз, Саъдий Шерозий каби машҳур шоирларнинг етишиб чиққанини таъкидлайди. Аммо мамлакат араб ва форс султонларидан кейин турк хонларига ўтгач, Ҳулогухон замонидан Амир Темур соҳибқирон давригача шоирлардан ё султонлардан бирор таърифлашга лойиқ киши чиқмади. Аммо Амир Темур давридан то хушахлоқ фарзанди Шохрух Султон замонининг охиригача Саккокий, Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Муқимий, Яқиний, Амирий ва Гадоий каби туркигўй шоирлар етишиб чиқди. Лекин улар ҳам юқорида номлари зикр этилган форсигўй шоирлар даражасида эмас эди. Фақат ёлғиз мавлоно Лутфийгина шеърий маҳоратда форс шоирларига тенг келар эди.

Навоий мазкур асарида Ҳусайн Бойқаро шахсига ва ижодига юксак баҳо беради. Унинг таъкидлашича, Ҳусайн Бойқаро турк тилининг тақдирига бефарқ бўлмай, унинг ривожини учун қатор чо-

Ҳусайн
Бойқаро
турк тилининг
тақдирига
бефарқ
бўлмай,
унинг
ривожини
учун қатор
чора-тадбирларни
амалга
оширди.

ра-тадбирларни амалга оширди. «Илтифот ва ғам-хўрлик юзасидан баъзи сабаблар топиб, (турк тили билан) шеър айтишга ҳукмлар ҳам жорий бўлди, сўз услубини белгилашлар ва айтилиши устида таълимлар изҳор қилинди». Лекин беклари бўлсин, шоирлари бўлсин «билимдон подшоҳнинг» бундай тарғиб қилиш ва ундашларига қарамай, улар адашиш йўлини танлади, кўпи, балки бари форсийга мойил ва у тил билан шеър айтувчи бўлдилар. Сабаби, турк тили таърифида юқорида айтилгандек, агарчи сўзлар кўп, ибора кенг, маънолар ажойиб, айтилишда равонлик бўлса-да, кўнгилга ёқувчи (шеърий матнлар) қилиб тузишда қийинчилик бор ва дилтортар қилиб тартиб беришда таъб меҳнат ва азоб чекади.

Бинобарин, араб ва форс тилларига эътибор берилиб, турк тили камситилган. Ана шундай шароитда Ҳусайн Бойқаро ёзувда турк тилини истеъмолга киритиш борасида махсус фармон берган. Бу дадил қадам мамлакатнинг сиёсий, ижтимоий ва маданий ҳаётида катта воқеа бўлгани шубҳасиз.

Ҳусайн Бойқаронинг ўзи асосан туркий тилда «Ҳусайний» таҳаллуси билан ғазаллар ёзган. Навоий «Мажолисун-нафоис»нинг

саккизинчи мажлисида «...фасоҳат ил-мининг нукта бирла сеҳрсози ва балоғат жаҳонининг диққат била мўъжиза пар-дози» бўлган Ҳусайнийнинг шеърларини таҳлил қилган ва юқори баҳолаган. Бир ўринда «У ул ҳазратнинг хўб ашъори ва марғуб абёти бағоят кўпдур ва девон ҳам мураттаб бўлубтур» деб таърифлайди.

Навоий Аллоҳ таолонинг «ал-Мутакаллим» исмига мазҳар бўлиб, бошқаларга нисбатан имтиёз ва эътиборга эга бўлганини, халқ орасида шуҳрат топганини Ҳусайн Бойқаронинг иноят ва ҳимматларидан деб билади: «Агарчи барча нарсани ул ҳазратни шарафли исмига боғлаган ва олий лақабларига қўшган бўлсам ҳам, буларни бошқа марҳаматлари қаршисида қилиб, “ал-Мутакаллим” исмига мазҳариятим узрига туркий ва сорт луғати кайфияти ва ҳақиқати шарҳида бу рисолани жамъ қилиб битидим. Ва анга “Муҳокаматул-луғатайн” от қўйдум».

Маълумки, тил – миллий тафаккур рамзи ва тараққиёт асоси. Навоий учун ҳам тил, нутқ, сўз каби тушунчалар муҳим сиёсий-ижтимоий аҳамиятга эга. У тилга эътибор беришни элга эътибор бериш деб қарайди. Чунки тил миллатнинг урф-ода-ти, руҳияти, ахлоқий қарашлари, ўтмиши ва келажаги билан боғлиқ ижтимоий ҳодисадир. Ўз тилини ҳурмат қилмаган, унинг тараққиёти учун жон куйдирмаган одам миллатга нисбатан ҳурматсиз ва виждонсиз киши бўлиб чиқади.

«Муҳокаматул-луғатайн» хотимасида Навоий унинг шунча меҳнат ва машаққат билан юзага чиқарган махфий илмидан хабардор бўлганлар уни дуойи фотиҳа билан ёд этишларини сўраб қолади. Асар қуйидаги рубоий билан якунланади:

*Бу номаки, ёзди қаламим тортиб тил;
Таърихин анинг жумодиюл-аввал бил,
Куннинг рақамини чоршанба қилгил,
Тўққиз юз йилдин ўтуб эрди беш йил.*

Тил –
миллий
тафаккур
рамзи ва
тараққиёт
асоси.
Навоий
учун ҳам
тил, нутқ,
сўз каби
тушун-
чалар
муҳим
сиёсий-
ижтимоий
аҳамиятга
эга.

(Мазкур рубоийда асар ҳижрий 905 йил, жумодул-аввал ойи, чоршанба куни, мелодий 1499 йил 4 декабр куни поёнига етганига ишора қилинмоқда)

Мақола сўнгида шуни айтмоқчимизки, Навоий араб ва форс тилларини яхши билган, қаттиқ ҳурмат қилган. Лекин ўз она тилининг шарафи ва иззати учун курашишни, уни тарғиб ва ташвиқ қилишни виждон амри деб билган ва шу йўлда «Муҳокаматул-луғатайн»дек беназир асарини ёзган. Зотан, барча замонларда ҳам миллат зиёилари, шоир ва ёзувчилар аввало она тилининг фидойиси, ҳимоячи ва тарғиботчилари бўлишади.

Кибр-
ҳавоси
тошаётган

д
у
н
ё

тасвири

Шодмонқул САЛОМ

«Замонавий мавзудаги мақолалар керак!». Муҳаррирнинг ҳам, ўзимнинг, касбдошларнинг ҳам фикри шу. Журнал мундарижаси имкон қадар ранг-баранг бўлиши лозим. Бугун ҳар бир таҳририят, ҳар бир ижтимоий тармоқ, блогеру хусусий пиарменлар омманинг фикру хаёлини ўзига жалб этишга бел боғлаган замонда журнал нуфузи учун ҳам замонавий масалалар талқини зарур...

Хаёл билан деразадан тунги Қибрайга боқаман. Қор ураяпти. Соат кечки ўндан бери ковуш кўмма бўпқопти. Ҳаво ҳам шунга яраша совуқ. Ўйлайман: мингминг йиллардан бери шу кўҳна заминга кўҳна фалак қор улашади. Сира меҳрини, ваъдага вафосини аямайди. Не замонларки, аҳвол шу... табиат сўзида собит. Мен эса ХХI асрнинг бир қаламкаш одами шу мангу савдоларга боқиб турганча, жунжикиб, замонавий мавзу ҳақида хаёл қилаяпман.

Нималар ўзгарди, нималар ўз ўрнида турибди? Юз йил бурун мен боқиб турган уй ҳовлиси ўрнида заҳматкаш оталар омоч ҳайдаб, экин-тикин қилишган. Ундан ҳам юз йил аввал эса ўзбеги қозоқ чорвадорлар қайси бир бекнинг музофоти бўлган бу жойларда қимиз ичиб, от сурганлар, ўзларича ҳаёт гаштини тотганлар...

Бугун эса бу жойларда юзлаб автоуловлар қунишибгина эртанги шовқинга ҳозирланиб, қор остида турибди.

Демак, руҳиятда недир содир бўлди-микан? Масаланинг бу томонини ўйлашим бироз баҳсли...

*Бугун стадионда «Ўзбегим»
қўшиғи куйланса, айтувчига
жўр бўладиган элдошларимиз
борлигига ишонмай
қўйдим.*

Қобил Ҳобилни қатл этган замондан бери оёғи япалоқ бу одам боласи тинмади. Бир-бири билан урушиб, тортишиб, ўзига ҳам вафо қилмайдиган икки қулоч ерга талашиб ўтдилар, ўтмоқдалар. Уларни ер-сув, мол-мулк қанчалик қизиқтиргани бошқа гап, аммо аввало кўнгилни моғордек қоплаган кибр-ҳаво уларнинг мудом қўлига яроғ тутгани рост. «Мен сендан камми?» деган иблисона сўроқ уларни тунлари беҳузур қилгани чин.

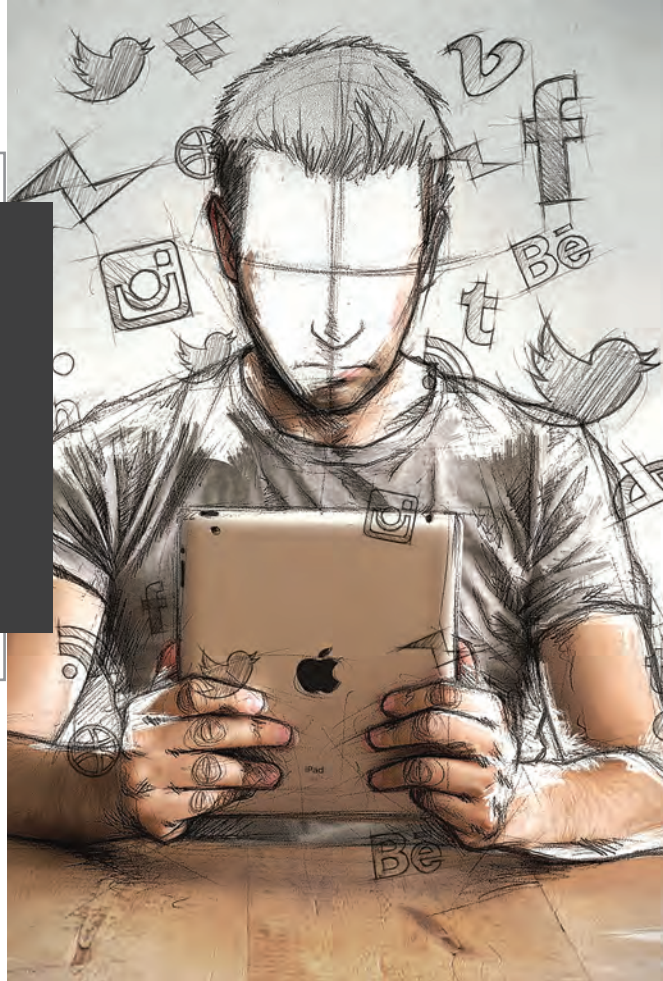
Устоз Абдулла Ориповнинг туйғулар ўлими ҳақидаги шеърини билсангиз керак. «Одам ўлса, унга мотам тутгайлар, аммо туйғуларнинг мазори қайда?» деб оҳ тортганди шоир.

Донишманд шоир излаган, йўқлаган туйғуларнинг бирови бугун, шубҳасиз, ҳайратдир. Ҳамма эзгу ҳисларга доя бўлган ҳайрат туйғусининг ўлими чинакам давримизнинг катта йўқотиши.

Ҳайратсиз одамда ҳавас бўлмайди. Ҳавас қилолмаган кимса ҳеч кимга ишонмайди. Ишонч дарз кетган қалб эса жуда яланғоч ва аянчли. Маънан емирилиш ҳар қандай моддий йўқотишларни бошлаб келади.

Бугун стадионда «Ўзбегим» қўшиғи куйланса, айтувчига жўр бўладиган элдошларимиз борлигига ишонмай қўйдим. Қизиғи, улар ўзлари тинглаётган энг замонавий, учига чиққан репчи ёки попчининг ҳам ашаддий мухлиси эмас-да. Ўша шоу юлдузи концертида ҳам ўзини

*Жаҳонда бўлаётган қир-
финбарот урушлар бугун
менинг назаримда Иккинчи
жаҳон урушидагидек одам-
ларни ташвишлантирмаяпти.*

Ўзи суратга олиб, ўзини кўз-кўзлаш, лайк йиғиш, обуначи тўплаш билан овора. Бир сўз билан айтганда, ҳайрату ҳавас ўрнини кибер тортиб олди. Ёруғ ва қадим дунёмизда бўлаётган ноинсоний ишларнинг бош сабаби руҳимиздаги ана шу айнаш, дағаллашиш, сохталашиш.

Эски вақтда боболар йил тўкин-сочин келиб, чорва ҳам, деҳқончилик ҳам баравж бўлиб, дарёлар тўлиб оққан йилларда Ҳаққа ёлвориб деркан: «Художон, бизни келажакда қандай оғирчилик, йўқчилик, дардмандлик билан синамоқчисанки, бизга бунча ҳаддан зиёд ризқ-рўз бердинг?». Худони таниган ажодларнинг бу гаплари Толстойнинг бир қаҳрамонини эслатади. Ортидан арслон қувган йўловчи сувсиз қудуққа тушиб кетади ва ярим йўлда бир янтоқнинг илдизига осилиб қолади. У шўрлик амаллаб пастга боқса, вишиллаган бир аждарҳо ётибди. Юқорида эса кўзи қонга тўлган шер. Шу дам ҳалиги банда ўзи осилиб турган янтоқ илдизидан ялтираб турган икки томчи асални кўради. Амаллаб асални ялайди. Ва унга асал жуда ширин туюлади. Толстой дейди: «Тепадаги арслон ва пастдаги аждарҳони кўриб туриб мен асалдан маза қилолмайман, уни ялаб ҳузурланишга кўнглим чопмайди сира!».

Биз бугун фақат ўша асални кўраяпмиз, уни ялаб маза қилишдан тўхтамаяпмиз. Аждарҳони ҳам, шерни ҳам кўриб кўрмасликка олаяпмиз.

Бу каби ҳолатнинг сабаблари шундай: ҳаётнинг елкамизга ортган юки енгиллашди. Бугун биз зерикдик. Ишсиз қолдик. Ишсиз деганда оилани тебратадиган нафақани топишга қийналиб ишсиз қолдик демайман. Аксинча, кўп юмушларни пултда бажариб, бекорчихўжа, тақасалтанг бўлиб қолдик. Шу боис ўзимизга маҳлиё бўлишдан ўзга машғулотимиз қолмаяпти. Ўзимизни кўз-кўзламасак, бизнинг асл ҳаёт жавҳаридан узоқ зик турмушимизга биров қиё боқмаяпти. Одам эса доим эътиборталаб.

Жаҳонда бўлаётган қирғинбарот урушлар бугун менинг назаримда Иккинчи жаҳон урушидагидек одамларни ташвишлантирмаяпти, қайғуга солаётгани йўқ. Ҳар бутага ўт тушса – ўзи ёниб, ўзи ўчар: урушда қон қусаётган элларгина бундан мустаснодир фақат. Биз ўзгалар тақдирига кинода бўлаётган каби бепарво қараяпмиз. Бир-бирини қонига белаётган икки хўроз ёки тилсиз икки кўппакни бир-бирига олқишлаб мириқаётган бедаво кишилар сони ортаяпти. Бунинг ҳаммасида қалбнинг

қотиши, туйғулар ўлими, меҳр, соғинч, хайрат каби ҳисларнинг таназзули турибди. Бугун смартфондаги ўйинларда уруш сахналари бемалол мурғак болаларимиз онгини эгаллаб бораётир. Фаҳшни тарғиб қилувчи либосларнинг, егуликларнинг ошқора рекламаси юрагимизга қўшиб бетимизни қотириб бўлди. Ҳамма қулоғига пахта тиқиб олгандек гўё. Ҳамма ўзига тарафдор, мухлис излайди. Аммо ўзи сира мухлису муҳиб, фидойи бўлгиси келмайди. Шунчаки, холисона қилинадиган ишлар камайиб кетди. Мардона, эл учун деган сўзлар эскиргандек...

Бу сўзларим бирор даққи матбуотчининг кўп бор такрорланган сўзларини эслатар, бироқ бор гап. Туйғу ўтмаслашиб, дид ўлиб кетаяптими, бу миллат келажигига хавф туғилаяпти дегани. Бугун бирор халқни сим тўсиқ билан бошқасидан ажратиб бўлмайдиган бир даврданамиз. Глобаллашув! Аммо ҳар бир халқ ўзи учун қўлидан келганча кураш олиб бораёпти. Ўз либоси, таоми, урф-таомили, борингки, мафкурасини экспорт қилишга уринмоқда. Аксинча ўзи ўзга тамаддунга ем бўлиб, ютилиб кетади. Шундоқ бўлгач, не қилиш лозим? Ишни ўзимиздан, мен ўзимдан, сиз ўзингиздан бошлашимиз шарт.

Ҳамма қулоғига пахта тиқиб олгандек гўё. Ҳамма ўзига тарафдор, мухлис излайди. Аммо ўзи сира мухлису муҳиб, фидойи бўлгиси келмайди.

Анча бўлди, уйимизда телевизор кўрилмайди. Қарасам, аёлим хусусий каналлардаги сериалларга тобе, боғча ва мактаб ўқувчиси бўлган болалар эса сеҳр-жодуга асосланган мул்தфилмларнинг қули бўлиб қолаяпти. Каллада хом-хаёл авж уриб ўсаяпти. Бир неча ойлик тортишувдан сўнг уйимдан телевизорни олиб ташладик. Тагин бир неча ойда бу ҳолга кўникдик. Ўзим ойнаи жаҳонга чиқсам ҳам кўролмайман. Аммо рўзгоримда оз бўлса ҳам китобхонлик, оилавий театр шаклланди. Мактаб дарсларини ўзлаштириш тубдан яхшиланди.

Ортиқча вақти кўпроқ бўлгани учун бош фарзандимни сартарошга шогирдликка ҳам бердик. Дунё доим шундай турмаслигини ҳис этаман. Бир енгилнинг бир оғири бўлади. Қўлимдан келгани, кучим етгани шу – уйимдаги телевизорни ўчириб қўйиш, телефонга термулиб ўтиришни имкон борича қисқартириш. Бемаза сериалларнинг, ҳалигидай мултфилмлар, беҳаё рекламаларнинг йўлига тош босадиган асослар бордир ахир?..

Дунё аҳли орасида қашшоқлар ҳисоби 2000 йилда 30 фоиз бўлган бўлса, бугун 50 фоиз.

Жамоатчилик фикри деган тушунча бор-йўғи тилимиздаги бир тушунча тариқасида қолиб кетаётгани ачинарли. Бу сўзнинг асл ўзбекчаси «бир ёқадан бош чиқариб» бўлади. Бирлашмасдан, йиқилганнинг устидан кулиб, бемаъни қилиғи билан омма оғзига тушган бирор нодонни ёзғириб кун ўтказаяпмиз, холос. Ваҳоланки, у нодон ойдан тушгани йўқ. Ўзимизнинг ҳосилимиз.

Мен «тарих отаси» Ҳеродотнинг Миср эҳромларида кўрган қадим битик – «Ёшлар айниб кетаяпти, нима қилмоқ керак?» деган ёзувини такрорлаб энсангизни қотирмоқчимасман. Ҳамиша шундай бўлган: отасининг чориғи боласига тор келган! Бобоси суйган меҳнат тури неварага эриш туюлган.

Бугун дунё хазинасининг 82 фоизи бир фоиз аҳоли – миллиардерларнинг қўлида. Дунё аҳли орасида қашшоқлар ҳисоби 2000 йилда 30 фоиз бўлган бўлса, бугун 50 фоиз. Бу ҳам бўлса ўзим бўлайчилик кайфиятининг дунё бўйлаб вабодай урчиб кетишига бир мисол. Кибр-ҳавога бир мисол.

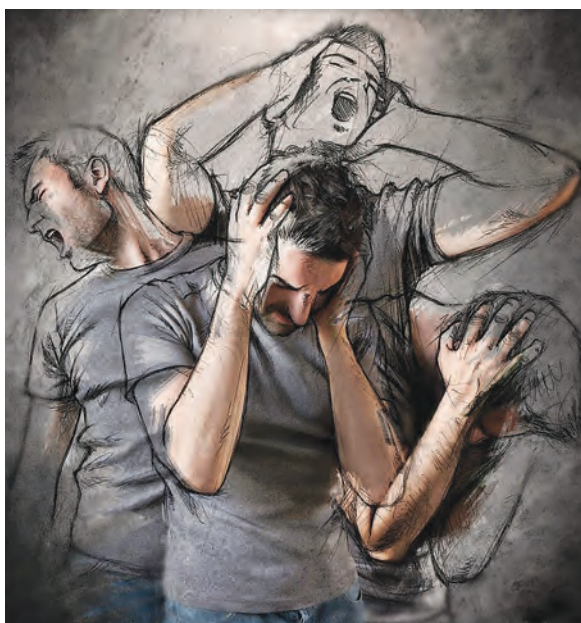

Бу рақамлар хаёлимга уйдаги бир воқеани солди. Икки жиянчамизнинг ҳаракатини кузатиб ҳайрон бўлдим (улар боғчада тарбияланмоқда). Каттаси кичигини алдаб, авраб қўлидаги егулигини олиб қўяди. Бу ҳийлани кечроқ англаган кичиги исён кўтариб, менга мурожаат қилади. Мен эса албатта адолат ўрнатаман: кичигининг ҳақини каттадан олиб бераман. Кошки, дунёдаги талашишлар шу икки норасиданинг талошига ўхшаса, кошки, ундаги ҳакамлар ҳам менга ўхшаса... аммо начораки, бундай эмас! Бундай бўлмайди ҳам.

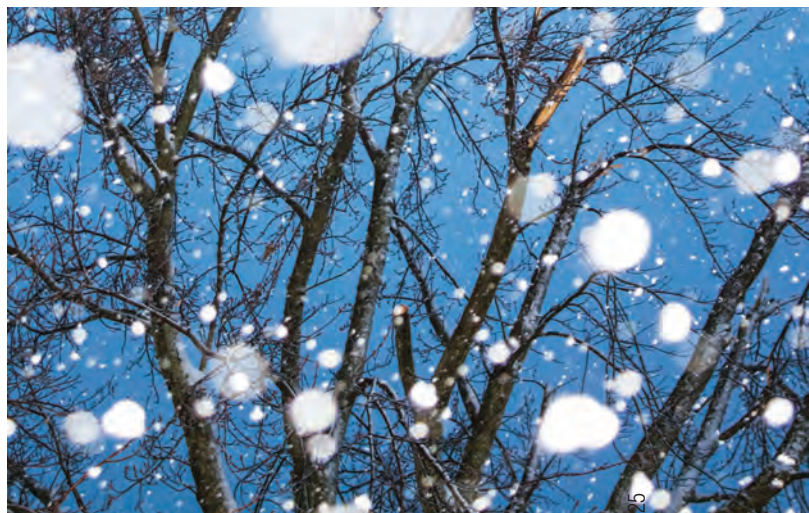
* * *

«Нажот илмда, маърифатда!» деган бугунги сўзларимиз Имом Бухорийнинг «Дунёда илмдан бошқа нажот йўқи ва бўлмагай!» ёки Жан Жак Руссонинг «Бизни фақат маърифат қутқаради!» каби сўзларига ҳамоҳангдир. Нега шунча асрлар ўтса ҳам бу хулосалар ўзгармади? Бирор замонда одамзод ўйлаб-ўйлаб, «Бизни жаҳолат асрайди» ёки «Биз кибр-ҳавосиз мақсадга етолмаймиз» деган нидо янграгани йўқ. Бундай бўлиши ҳам мумкин эмас.

Хулоса ўзингиздан, азиз журналхон!

Бирор замонда одамзод ўйлаб-ўйлаб, «Бизни жаҳолат асрайди» ёки «Биз кибр-ҳавосиз мақсадга етолмаймиз» деган нидо янграгани йўқ.

* * *

Шу охириги сўзлар хаёлдан кечаётган паллада қор элаб турган беминнат осмон ва эркаланиб ётган она замин саҳарнинг оппоқ ёғдуларида бир-бирига қўшилиб кетгандек кўринди.

ТОҶИ ЭФФЕКТИ НИ

Тун ярмидан ошганда уйқу элита бошлади. Дўстимнинг мароқ билан сўзлаши, неча йиллик дийдор соғинчи ҳам қаршилиқ қила олмаяпти. Бир-икки мулғиб кетгандим, дўстим қўлимдан тутиб ташқарига етаклади.

Ёз оқшоми. Қур-кур, хур-хурлар... қулоққа чалинади. Осмонда тилла тариқдай сочилиб ётган чароғон юлдузлар кўнгилдаги умид учқунларига ўхшайди.

– Эсингдами, йигирма йиллар аввал шу маҳаллар бизни роса калтаклагандинг, – деди у тўсатдан.

Хижолатдан ўзимни унутганга соламан.

– Ўшанда абитуриент эдик, сен аълочисан. Бизнинг китобга тобимиз йўқ. Имтиҳонларга тайёрланишга келгандик. Ухлаб қолган маҳалимиз ташқаридан катта, тиканакли таёқ олиб келиб, роса савалагансан. Ҳеч эсимдан чиқмайди. Фафлат босса гўё устимга бостириб келаётгандек туюласан, – ўйчан сўзлаётган дўстимга нима дейишни билмай каловланаман.

– Қўйсанг-чи, уялтирма, болалик қилганман-да, – юзим қизий бошлайди.

– Хижолат бўлма, жуда тўғри иш бўлган. Мақсаддан чалғисам, калаванинг учини йўқота бошласам баданимда ўша оғриқлар симиллай бошлайди. Сендан бир умр миннатдорман.

Самимият билан қўлимни сиқиб қўйди.

Тонготарга яқин дўстим сафархалтасини ҳозирлай бошлади.

– Нима қилаяпсан? Энди мириқиб ухлайлик, қишлоқнинг ҳавоси бошқача. Тиниқиб уйғонасан, – яна ниманидир бошлаб қолишидан чўчиётгандим.

– Одам доим ёнидаги гўзалликнинг қадрига етмайди. Китоб ўқимай қўйсак, «дунёдаги энг сулув, энг ҳусндор, энг кўркли қизга уйланган йигит унга оддий хотинга қарагандек қарайди» деб кўп айтардинг. Китоб шунчаки қораланган қоғоздек кўринмасин дердинг. Яхши кўрган ёзувчининг гапи эди бу. Энди ўзинг бу тоғларнинг маҳобатини, хосиятини ҳис қилмай қўйибсан.

– Э, шуларни ҳали унутмадингми?

– Истайсанми, сенга бутун болалигимизнинг расимини чизиб бераман. Эсингда бўлса севимли мултигимиз бўларди. «Ғаройиб саёҳат» эди номи. Тепаликка чиқишни орзу қилган икки дўст – Тютти ва Топ ҳақида. «Бир умрлик орзу... Кечир мени, дўстим... Эҳ менинг севимли самоварим» – мултифилмдаги бу ибораларни такрорлаб юрардик. Хорижда ўша «тепалик»ка чиқдим, жўра.

Ҳа, бу жумлалар кундалик ҳаётимизга қоришиб кетган, энг севимли ўрол гапларимизга айланганди. Дўстимнинг фавқулодда хотирасига тан бераман. Унинг «бир умрлик орзу»сини амалга ошириш учун егуликни захиралаб йўлга тушдик.

Аввал Булоқбошига бориб, муздек чашма сувида юз-қўлимизни ювдик, қониб-қониб ичдик. Сўлим манзара, Бешчинор орасида суратларга тушдик. Кейин юқорилаб, қир бағрида офтоб чиқишини томоша қилдик. Дўстим ҳар бир ҳолатни камерага муҳрлади.

Қадам ташлаш малол келаётганди, заррин нурлар атрофга ёйилар экан, уйқу арий бошлади.

– Атрофнинг гўзаллигини наҳот кўрма-япсан? – кулади дўстим яна ўша мултик қаҳрамонининг гапини эслаб.

– Кўраяпман, кўраяпман, – қишлоғим кўзимга ўзгача туюла бошлади.

– Ақл ўргатаяпти демагину, сени доимий мажбурият остида яшаш юки қийнаб қўйибди. Бир кунгина ҳаммасини унут. Бугун ўша машҳур Томчиқоққа чиқишимиз керак. Шу ҳақида яна бир оз гапириб бер.

– У Ойқор тоғининг энг чўққисида. Қоя орасидаги ўнгирда катта харсанг тошда ҳовузча пайдо бўлган. Унга ҳар лаҳзада сув томчилаб туради. Томчилар зарби йиллар давомида ана шу манзарани ҳосил қилган. Кўрсанг баҳридилини очилиб, чарчоқларинг унут бўлади, – таъриф берарканман ўзим ҳам завқланишни бошладим.

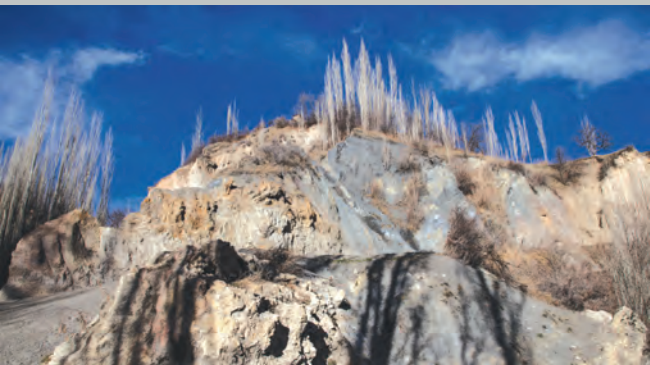
– Бир умр орзу қилганман у ерга чиқишни...

– Бир умр... кечир мени, дўстим, Тютти, билмаган эканман!

Хандон отиб кулиб, йўлимизда давом этамиз. Қолиб кетаётган ишим, мени кимдир кутиб турган бўлиши мумкинлиги, яна аллақандай кундалик мажбуриятлар унутилади.

**Бошидан ўтган
воқеаларнинг
ўзи бир романга
татийди. Қирқ
кунлик келинчак
эрини армияга
кузатиши, ўртада
қорахат келиши...**

Томчиқоқни қидириб

Томчиқоқни қидириб кетарканмиз, хаёлан болаликка, ўқувчилик йилларимизга қайтдик. Лицейда таҳсилни бошлагач, бор-йўғи икки ҳафтага бардошимиз етди. Кейин турли нағмалар топа бошладик: «Муаллимимиз дарс пайтида ухлаб ўтиради. Мактабимизнинг ўқитувчилари улардан яхшироқ...».

Кўч-кўронимизни кўтариб қишлоққа қайтиб борганимизда педагоглик қонқонига сингиб кетган отам бу каби баҳоналаримизни қабул қилмади. Ўқишни давом эттиришга мажбурлади.

Ўшанда янги келинчак бўлган, уйқусираб ўтирадиган устозимиз дарсимизга бошқа кирмади. Болаларча рўкачларимиз қурбони бўлдимикан?! Виждон азобланади.

Туман марказида яшайдиган холамникида яшаймиз. Танқислик замонида икки синфдош битта хонани банд қилганмиз. Уч маҳал овқат, текин ётоқ. Холамнинг тўрт боласи олтита бўлди. Яна тўқис шароит ярата олмаётганидан ўзларини ноқулай ҳис қилишади.

Бир сафар ишим борлигини рўкач қилиб, энг қаттиққўл – химия ўқитувчимиздан рухсат олиб, туман марказига чиқиб келганман. Нима қилгансан денг? Битта нон сотиб олиб, қорнимни тўқлаганман. Хавотирга тушиб қолгандим, дўстим ошқозон касалига чалинганди.

Кечаси билан чироқни ёқиб дарс қилиб чиқишимиз қўшниларга сезилмаслиги, гап-сўз кўпаймаслиги учун тунги ўндан кейин ташқарига нур ёйилмайдиган қилиб деразага зич парда қоплардик. Ўзимизни ухлаганга солардик. Тунлар тонгга ана шундай уланарди.

Қоронғидан чўчийдиган одатим бор. Синфдошим масжиднинг имоми бўлган акасидан дуо ёзилган қоғоз олиб келиб берди.

– Шуни ёдлаб, айтиб юрсанг, бало-қазони даф қилади.

Арабчасини ўқий олмасам ҳам тагида ёзилган кириллчасидан ёдлай бошладим. Ўртада ҳафта-ўн кун ўтди.

Не тонгки, бир куни жисмоний тарбия дарсида бизни чақириб қолишди.

– Мана бу нима? – араб ёзувидаги варақни кўрсатишди важоҳат билан. – Қаердан олдинг, кимларга тарғиб қилаяпсан?

– Ҳеч кимга... ёдлаётган эдим.

Муаллимлар бир-бирларига маъноли қарашди.

Ҳеч нарасага тушунмай эсанкираб қолдим.

– Буни кимдан олдинг?

Дўстим акасидан олиб келиб берганини, ёдлаб ўқиб юрса фойдали эканини айтдим.

Эртаси куни ота-оналарни суҳбатга чақиришди. Анча меҳримиз тушиб қолган лицейдан бадарға бўлиб кетишимизга бир баҳя қолди. Туман марказидан чақиртирилган мутасаддилар бу варақнинг қайси китобдан олингани, ҳеч қандай шубҳага асос йўқлигини исботлаб беришди.

Шу воқеа сабаб дўстим билан анча қадрдонлашдик. Аммо шундай тўстўполон маҳалда мен билан яшаётган қишлоқдошим «бирга туришимизни ҳеч ким билмасин, битта қишлоқдан бўлсак ҳам сени яхши танимайман» дея ўзига ўргатилган гапларни қулоғимга шипшиди. Кўп ўтмай у холамнинг уйини тарк этди. Ҳамма ишлар ўрнига тушди, аммо менинг кўнглим жойига тушмади.

Барча битирув имтиҳонларида ўтирмасдан жавоб беришга аҳд қилдим. Деярли барчасидан «беш» баҳо. Ў-ў, ўша лаҳзалар берган сурурни, лаззатни сизга ҳис қилдира олсайдим. Бир умр имтиҳон топшириб юришга рози бўлиб кетардингиз.

Лекин бу лаззат менга жуда катта изтироб олиб келди. Ўша йили талабалик бахти насиб қилмади. Қишлоқда, окопда ётиб душманни пойлаган аскардай келгуси йилги имтиҳонга тайёргарлик кўрдим.

Эсиз, шундай «самовар»...

Мана шу «окоп»да ўтган йил мен тепаликка чиқиш учун ортмоқлаган «самовар» нима эканини ҳал қилиб берди. Бунда ёши саксондан ошиб, ўрнидан туришга мажоли қолмаган момоннинг ҳиссаси катта. Биз соатлаб эмас, кунлаб суҳбатлашардик. Ўшанда етти уруғимиз, қариндош-уруғларнинг шажарасини тузиб чиққанман.

Бошидан ўтган воқеаларнинг ўзи бир романга татийди. Қирқ кунлик келинчак эрини армияга кузатиши, ўртада қорахат келиши. Акалари урушга кетиб, дараксиз бўлгач, онасини қарамоғига олиши...

Норқул бобонинг етти йил деганда бир оёқсиз уйга қайтиши...

Улар умр бўйи шукур қилиб яшади. Момон танасида турган санчиқнинг зўридан инграб юборарди, кейин ўзини тутиб олиб «берган дардингга ҳам шукур» дерди пичирлаб.

Умрининг сўнгги кунлари шифокор тоза спирт ичишни буюрди.

– Болам, неча кунлик умрим бор, тоза кетай, – дея унамади.

Табиат билан тиллашишига ҳалигача ақлим етмайди. Деворда осифлиқ соатимиз бўларди. Тўшакка михланган момонга у сира ҳам кўринмайди. Лекин эрталаб нечидадир уйғотишни тайинласангиз соат миллиари айна вақтни кўрсатаётган паллада чақиради: «Тур, болам, вақт бўлди».

**Пулларни олдиму
ичимда нимадир
узилгандек бўлди.
Хаёлимда тез орада
ўлиб қоладигандек.**

Жойидан жила олмаслигини билмаган одам қайта-қайта кўриб, вақтида уйғотаяпти деб ўйлаши тайин. Вақтнинг ичидан вақт ҳосил қилишни, пулнинг баракасини момомдан ўрганганман.

Бир туни сандиқнинг устидаги юкларни туширишга ишора қилди. Кейин унинг тагидаги бир тугунчадан пул олиб менга узатди.

– Ол, ўғлим, ўзимдан ўзим ўғирладим. Яхши кунларингга ишлатасан, қўша олсанг қўш.

Кўзимга жиққа ёш қалқди.

– Йўқ, менга керак эмас. Ўзингиз ишлатинг.

– Олмасанг хафа бўламан.

Пулларни олдиму ичимда нимадир узилгандек бўлди. Хаёлимда тез орада ўлиб қоладигандек.

Момом сувга нон ботириб еб ўтираркан, баъзида шашлик, сомса тусаб қоларди кўнгли.

– Кун кўрган пайтим ҳозир, қорнимиз нонга тўймасди, – дея хижолат бўлади айтган гапларидан.

Қўлим пул кўргандан кейин ботирсиниб, икки сих шашлик билан битта Жиззах сомса кўтариб келдим. Яримдан кўпини ўзим еган бўлсам ҳам момомнинг кўзда ёш билан шашлик егани кўз олдимдан кетмайди.

Ўшандан буён чорасизликдан чора топилгунича, имконсизликдан имкон ҳосил бўлгунича сабр қилишга ўргандим. Бунинг учун умримнинг бир қисмини бой берганим рост. Ўтган йилларим худди мултфилмда тепаликдан думалаб кетган самоварга ўхшайди.

«Тирикмисан, ур-ра-а-а...»

Дўстим билан ўтган кунларни эслаб, тоғ йўлининг машаққатларини унутаетгандик. Бизни ёшлиқдаги жуда кўп воқеалар боғлаб туради. Йигирма йилдан буён битта ватанга сиғмаётган бўлсак-да, бир вақтлар битта партада ўтирганмиз.

Катта йўлнинг бошида ниятлар эзгу эди: бир оз пул топиш, шаҳардан уй-жой қилиш, қариндош-уруғларнинг иқтисодини кўтариш, дунё кўриш...

Мақсадига бир қадар етишди. Бунинг учун унга Жанубий Кореяда ўтган беш йил кифоя қилди. Иқтисодий муаммолари ариди, шаҳардан қўша-қўша уй, машина олди. Аммо кўнгил қурғур тўлмади,

Кореядан сўнг Америка орзусига тушди. «Сехрли диёр»нинг меҳргийёси кучлилиқ қилгандир. Мана ўн йилдан ошди – океан ортида.

У менга ўзи учун тутумга айланган гапларини уқтира олмайди, мен ҳам юрагимни зирапчадек тирнаётган фикрларимни англатолмай овораман. Ўн бир йил ҳарбий хизматда бўлдим. Ишдан бўша-шим керак. Мен ҳам ижод кишиси санайман ўзимни. Ижодга қайтишим керак. Шу хусусда улар билан баҳслашдик.

– Сени у ерда нима ушлаб турибди? Ойлик десак бўлмас, ҳарбий либос десак ҳамманинг ҳавасини келтирадиган қорувли йигит эмассан.

Сидқидилдан ватанга холис хизмат қилиш ниятида эканимни ҳеч бир сўз билан изоҳлаб бера олмадим. Наҳотки, у бундай кечинмадан бегоналашиб кетган ё мен тушунтира олмаяпманми?

Ўша маҳаллар росмана жанжаллашиб кетишимизга бир баҳя қоларди.

Унинг яшаш тарзи бутунлай ўзгариб кетган, менинг ҳаёт формулаларим бошқача. Гоҳида гапида жон бордек туюлади.

– Ўзбекистонда одамлар аслида унчалик ҳам пулга муҳтож эмас. Шунчаки қаерга ишлатишни билмайди. Ёзувчи бўлсанг шуни тушунтир одамларга. Бошқаларнинг кўзи учун яшашни бас қилишсин, – дейди гоҳида зарда билан.

– Нимани масалан?

– Акамга ўн минг доллар берсам, юз доллар қолганида энди нима қилиш ҳақида ўйлай бошлайди. Бир қўшнимиз ёрдам сўрагани, минг доллар эҳсон қилдим. Икки кундан кейин қарасам ҳовли тўла одам. Карнай-сурнай, ўйин-кулги. Кейин билсам, яқинда турмушга узатган қизини чақирди қилаётган экан. Нега керак бундай ортиқча дабдаба? Ўзи даволанишга бориши керак эди. Яна нимани тушунтирай сенга?..

– Ўзинг нима қилмоқчисан, дўстим? Ўзингдан гапир.

– Очиғини айтсам, менинг бошим қотган. Болаларим катта бўлиб қолди. Уларни Америка муҳитига ишнолмаяпман. Тошкенти азимдан ҳовли қилдим, кўрдинг-ку, яшай олмадим. Истанбулдан уй олдим. Ҳозир учта давлат орасида ҳалакман.

Мен учун у, у учун мен қалбан ўлгандекмиз. Бир-биримизни мутлақо ҳис қилмай қўйгандик.

Томчиқоққа етишимиз билан харсанг устига чиқиб, кўзларимни юмиб, ётиб олдим. Хаёлимдан қирқ йиллик умрим кино тасмасидек ўта бошлади. Талабалик йилларим, Малайзия хотиралари, Москов сафарлари, Сибир совуқларидаги дайдишлар, Волга бўйида Бахмал хаёли, Қозоғистон чўлларини вертолётда кезганимиз...

Кўзларимни очсам оппоқбулут шундоқ манглайимнинг устида сузиб юрибди. Табиатга сингиб кетгиси келади одамнинг.

Баъзи неъматларнинг қадрига етмай қўйганмиз. Совуқда хизмат сафарида – тоғда юрибмиз. Бемор танишим кўнғироқ қилиб, ҳол сўради, қаердалигимга қизиқди.

– Мана юрибман-да тоғда, совуқда.

Бир пас жим қолди.

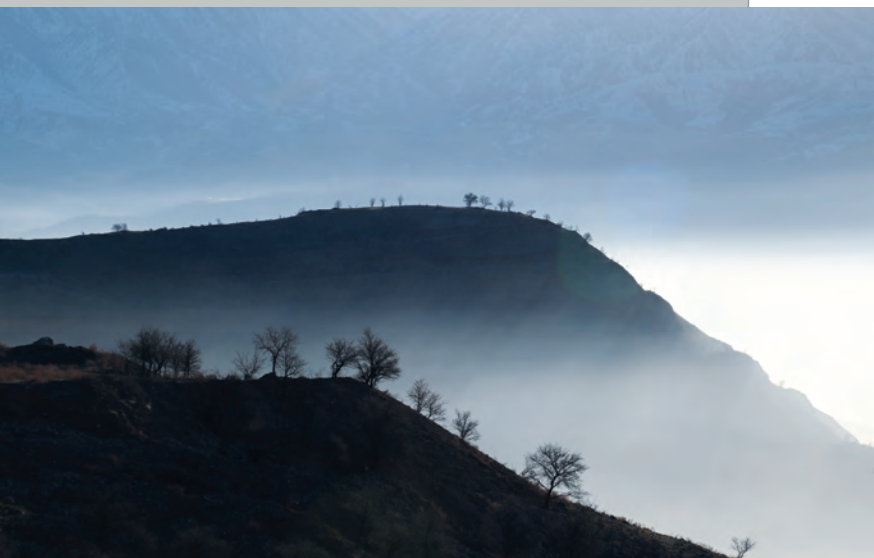
– Менинг ўрнимга ҳам тўйиб-тўйиб нафас олиб келинг, – деди кейин ҳиқиллаб. – Кеча операциядан чиқиб, ўзимни тоғда тасаввур қилиб, кайфиятимни кўтаргандим.

У яна уч ҳафтадан сўнг нафас олишдан тўхтади. «Автобусда тик туриб, тиқилиб кетсам ҳам майли. Мен ҳам қаергадир шошсам...» – унинг ушалмаган орзулари мусаффо тоғ ҳавосидек димоғимга кириб яшашимни енгиллаштиради.

Бир замон дўстим хаёлимни бўлиб яна тилга кирди:

– Атрофнинг гўзаллигини қарагин, яхшилаб қарагин, нақадар чиройли а... Тирикмисан?..

Беминнат ватан

Икки дўст машхур асардаги «мағиявий театр»га тушаётгандек жамики сипо либосларимизни Томчиқоқда қолдирдик.

– Чак, чик, чак, чик...

«Томчи тошни тешади» деганлари ҳақиқат. Йиллаб тинчимаган томчилар харсангтош бағрини ўйиб, шу ҳовузчани пайдо қилган.

«Капалак эффекти» ҳақида ўйладим. Ойқор тоғининг чўққисидаги томчининг адоқсиз уммонлар билан алоқаси бор. Биз бепарво қарайдиган калавининг учи катта-катта ҳодисаларда эмас, лаҳзаларда, томчиларда яширингандек.

**Хорижга фақат
хизмат сафарла-
рига, илм йўлида
боришга келишдик.**

Кўнглим бўшаб момомни эсладим, ҳув катта қирда мозорда ётганини, «дуодан қисманглар» дея кўп-кўп тайинлаганини дўстимга айтдим. Ватанда туриб жанозасига етиб кела олмаганимни, шунгами ҳалиям кўз ўнгимда тирикдай гавдаланишини айтиб бердим. Дўстим отасини, онасини эслади, охир манзилга кузата олмаганидан надомат чекди.

Неча йиллар айтилмаган гаплар юрагимиздан ҳайқириб чиқарди. Мусаффо табиат бизни поклаётгандек эди. Харсангтош устида курраи замин ҳам, ўтгану қолган умримиз ҳам кифтимизда тургандек тафаккур қилардик.

Дўстим фарзандларини олиб она юртга қайтадиган бўлди. Беминнат, бегидир, бағри ҳам, одамларининг кўнгли ҳам кенг ватан турганда бу қадар оворагарчилик не даркор!?

Хорижга фақат хизмат сафарларига, илм йўлида боришга келишдик.

Пастга инарканмиз биз гўё ёш болага айланиб қолгандик. Бир-биримизга гап бермасдик, ўз-ўзимиздан мамнун эдик. Болалигимизнинг қадрдон мултигидаги сўнгги гап гўё дара бўйлаб жарангларди:

– Яхшиям мен сени ўша тепаликка чиқишга мажбур қилдим...

ЭШИКЛАР ОЧИҚ, ammo...

1.

Донат – инглизча *donation* феълидан олинган, ҳада, эҳсон маъноларини билдиради. Интернетдаги саҳифа эгаларини моддий қўллаш тушунилади.

2.

Хейтер – инглизча *hate* феълидан олинган, маъноси – нафратланмоқ. Таниқли инсонларни ижтимоий тармоқ орқали асоссиз танқид қиладиган, чиқишларига атай салбий фикр билдирадиган одамлар тушунилади.

3.

Тролл – шу номли афсонавий махлуқ бор, ammo замонавий талқини инглизча *trolling* – балиқ овламоқ сўзи билан боғланади. Балиқчи хўрак ташлаб ўлжасини чалғитгани каби ижтимоий тармоқда одамларни чалғитиб, фикрини бошқа томонга йўналтирадиган ёлланма одамлар тушунилади.

4.

Стартап – инглизча сўз бўлиб, умумий маънода бошлангич дегани. Ёш тадбиркорлар амалга оширмакчи бўлган гоё, лойиҳалар тушунилади.

5.

Баттл – лотинча *battalia* сўзидан келиб чиққан, кураш, жанг дегани. Бугунги кунда хонанда, сўз усталари, киберспортга қизиқувчилар ўртасидаги баҳс, мунозара тушунилади.

6.

Трейдинг – инглизча *trade* – савдо қилмоқ феълига асосланган. Қимматли қоғоз, валюта, криптовалюталар билан савдо қиладиган онлайн молиявий фаолият тури.

7.

Брокер – французча *brocuer* – воситачи дегани. Савдо операцияларини бажарувчи, харидор ва сотувчи ўртасида даллоллик қилувчи шахс ёки ташкилот.

8.

Диспетчер – французча *dispatcher* – мувофиқлаштирувчи, тарқатувчи дегани. Транспортлар йўналишини, юклар ёки хизматларни бошқарувчи, тартибга солувчи масъул шахс.

9.

Плаггиатор – лотинча *plagiarius* – ўғирловчи дегани. Бошқа бир инсоннинг интеллектуал мулкни ўзиники қилиб кўрсатадиган одам.

Тарих фанлари
доктори, ЎзФА
академиги Азамат Зиё
тавсия қилади:

1. Донат – эҳсон. Ушбу сўз кўп ишлатилади. Маънодошлари ҳам мўл: хайрия, садақа, инъом ва бошқалар. Жойига қараб тухфа, ҳадя, совғани ҳам қўлласа бўлади. Эҳсон сўзини шартли равишда бердик. Атамачилигимиз муаммоси ўлароқ фикрласак, ўхшаш ҳолатларда маънодош сўзларни ишлатиш устуворлиги илмий вазифасини тизимли кўриб чиқиш лозим.

2. Хейтер – жиртаки. Хейтерлик ўзлигимизга ҳам, сўзлигимизга ҳам ёт бўлгани учун унинг ўзбекчасини топиш жуда қийин. Ичи ва ташига кўра жиртаки тўғрироқдек туюлди.

3. Тролл – уйдирмачи. Ушбу ҳолат бўйича ҳам сўз бойлигимиз етарли: ёлғон, ёлғондакам, ясама, сохта... Қўллаш учун уйдирмачи тузукроқ.

4. Стартап – стартап. Бу фаолият биронта жозибали ғояни бажариш учун пул

тикиб, тезда натижа ва мўмай даромад топишни билдиради. Тарих ва замонамиздан бунга ўхшаш, ғирт ўзимизники бўлган ифодани тополмадик.

Биз сўзлигимизнинг чет атамалар эвазига бойишига қарши эмасмиз. Иложи йўқ кезларда чет сўзларни «тил кўрғонимиз»га киритиш мумкин. Ўшанда ҳам олдин туркий халқларда бор (сақланиб қолган) сўзлар, агар уларда бўлмаса, форсча, сўнг арабча, арабларда ҳам бўлмаса, кейин ғарбча атамаларга ўтилса мақсадга мувофиқ бўлади.

5. Баттл – айтишув.

6. Трейдинг – олди-сотди.

7. Брокер – ўртакаш. Ушбу маънода қўлланадиган сўзларимиз етарли: даллол, ўртакаш, воситачи ва бошқалар. Ўртакаш маъқулроқ.

8. Диспетчер – ишбоши.

9. Плагиатор – ўйўғри.

Сўз сифатида «Маънавий ҳаёт» журналининг тилимиз табиийлиги, тозаллиги ва гўзаллигини асраш, чет сўзларнинг босқинига қарши туриш, сўзлигимиз кучига куч қўшиш йўлидаги изчил уринишларини олқишлаймиз. Масаланинг тубига кўз ташласак, маънавий турмушимиз бош қуроли аслида тил ва ёзувдир.

Шу билан бирга, ушбу эзгу ишни тилшунос, адабиётчи, тарихчиларимиз ғайрат ва имконларини бирлаштириб, тизимли ва илмий йўсинда йўлга қўйиши, журнал эса бу тарихий юмушнинг ўчоғи бўлиши керак.

Филология фанлари
доктори, профессор
Зулхумор Холмонова
тавсия қилади:

1. Донат – ҳақ. Чунки ушбу хорижий сўз ифодасида қўллаш маъноси яширин. Ҳар қандай меҳнатга, фаолиятга тўланадиган ҳақ негизида ҳам қўллаш мазмуни ётади.

2. Хейтер – бадбин. Тўғри, у форсча сўз бўлиб, бад – ёмон, бин – кўрмоқ сўзларидан ясалган. Хорижий тиллардан кириб келган сўзнинг эса аввало туркий муқобилини топмоқ зарур. Аммо туркий муқобил бўлмаганда форсча, арабча сўзларни қўллаган маъқул. Чунки мазкур тиллардан ўтган сўзлар тилимизда минг йиллардан бери қўлланиб келмоқда ва уларга ўзбек тили соҳиби идрокига хос маънолар юкланган.

3. Тролл – чалғитувчи. Дастлаб бу сўзни термин сифатида қўллаш эриш туюлиши мумкин. Аммо маълум муддатдан сўнг, такрор-такрор қўллаш омили асосида кўникма ҳосил бўлади. Умумистеъмолдаги сўз терминга айланади. Терминлар тизими ички манба ҳисобига ортади. Тадбиркор, буюртмачи терминлари шу тариқа, ички имконият асосида юзага келган.

4. Стартап – стартап. Халқаро доирада фаол қўлланадиган термин. Бу сўз оммалашиб бўлди. Шу ўринда халқаро доирада фаол қўлланадиган терминлар луғатига эҳтиёж борлигини таъкидлаб ўтамин.

5. Баттл – рақобат. Бугунги кунда хонанда, сўз усталари, киберспортга қизиқувчилар ўртасидаги ижодий баҳс рақобат сўзи билан ифодалангани маъқул.

6. Трейдинг – трейдинг. Халқаро доирада фаол қўлланади, ўз ҳолича қолгани маъқул.

7. Брокер – воситачи. Бу сўз маъносига мос келадиган даллол сўзи ҳам қўлланади. Бироқ даллол сўзида терминлик бўёғи акс этмайди, сўзлашув услубига хос атама. Салбийлик бўёғи ҳам бор. Шунинг учун бу сўз фақат шахсга нисбатан қўлланади, ташкилотга нисбатан ишлатиб бўлмайди. Савдо операцияларини бажарувчи, харидор ва сотувчи ўртасида воситачилик қилувчи шахс ёки ташкилотни воситачи деган маъқул.

8. Диспетчер – мувофиқлаштирувчи.

9. Плагиатор – кўчирмачи. Ўзбек тилида ўзлаштирувчи сўзи ҳам плагиатор тушунчасини беради. Лекин унда салбий бўёқ кам. Қолаверса, таълимда, психолингвистикада сўз ўзлаштириш билан боғлиқ ўзлаштирувчи атамаси ҳам ишлатилади. Шу боис плагиатор тушунчасини кўчирмачи сўзи билан ифодалаган маъқул. Шунда салбийлик бўёғи ҳам акс этади.

Байрам АЛИ тайёрлади.

Математика

ўз

одамларини
йўқотмайди

“

Кўп математиклар билан суҳбатлашдим. Ҳар бирининг ўз қиёфаси бор, аммо уларни рақамлар оламига муҳаббат бирлаштириб туради. Бугун ҳам аниқ фан ҳақида эмас, худди адабиёт, санъат ё фалсафа ҳақида суҳбатлашаётгандек ҳис қилдим ўзимни. Суҳбатдошимнинг гап-сўзлари, ўзини тутишини кузатиб, машҳур математик олимдан кўра шоир ё рассомга кўпроқ ўхшашидан ажабланардим. Сездимки, у илм оламида ҳайрат ва муҳаббат билан яшаётган математика ошиқларидан бири экан.

Илм билан шуғулланиш — ижод қилишдек ўта шахсий жараён. Бир масала устида излана бошласанг, унга шунчалик шўнғиб кетасанки, атрофингда ҳеч кимни ҳис қилмайсан. Математикада шундай гўзал мисоллар бор — уларни фақат кўра билиш, ҳис қилиш ва улар билан яшаш керак», — дейди у.

Суҳбатдошим – АҚШнинг Корнелл университетида докторлик диссертациясини ёқлаган, АҚШнинг Мичиган ва Хитойнинг Сичуан университетларида ишлаган математика фанлари доктори, профессор Фарҳод Эшматов.

У хорижда узоқ йиллар яшаб ва ишлаб келган бўлса-да, ўзбеклигини ва миллий қадриятларини асраб қолган.

ОТАМ – БИРИНЧИ УСТОЗИМ

Оиламизда ҳамма математик. Отам Ҳасан Эшматов механик-математик, Киевда докторлик диссертациясини ёқлаган.

Уч ўғилмиз: катта акам Бахтиёр ҳам отамнинг изидан бориб, механик-математикликни танлади, Америкада PhD, Ўзбекистонда эса докторлик диссертациясини ёқлади. Укам Олимжон ҳозир АҚШнинг нуфузли Оҳайо университетида профессор.

Бугунги муваффақиятлар учун барчамиз отамдан миннатдормиз. У киши доим «Одамнинг даражаси унинг фарзандлари билан ўлчанади. Илмий унвонлар ва натижалар эмас, қандай фарзанд тарбиялагани муҳим» деб тақрорлашни яхши кўрарди.

Энди, ўзим ҳам уч ўғилнинг отаси бўлганимда, бу сўзларнинг ҳақиқий маъносини англаб етаяпман. Фарзанд тарбияси – ўта нозик ва масъулиятли иш. Ҳар бир боланинг табиатига қараб ёндашиш, уни касбга йўналтириш ва ўзбекона қадриятларни сингдириш катта меҳнат талаб қилади. Бу йўлда отам мен учун намуна бўлган.

Иши қанча кўп бўлса ҳам, фарзандлари учун доимо вақт топган. Илмий ишлар, дарслар ва ташкилий вазифалардан ортиб, ҳар куни биз билан алоҳида шуғулланарди. Алоҳида-алоҳида суҳбат қуриб, муаммоларимизни аниқларди. Қаттиққўл, айнаи вақтда меҳрли ва интизомли эди. Бекорга «энг яхши инвестиция – фарзандинг учун қилинган инвестиция» дейилмас экан.

Албатта, ота-она ҳар бир ишда болаларига намуна бўлиши керак. Юриш-туриши, масъулияти, одамгарчилиги, илм-фанга муносабати – ҳаммаси фарзандлар учун улги бўлади. Отам роса кўп китоб ўқиган. Уйимизда каттагина кутубхонамиз бор. Математика билан шуғулланиш ва китоб ўқиш биринчи ўриндаги вазифамиз бўлган. Ёзги таътилга чиқдикми, қўлимиздан китоб тушмасди. Тўғри, отамчалик кўп китоб ўқиганман деб айтолмайману, лекин бугунги талабаларим билан солиштирганда мақтансам бўлади. Ўсмирлигимизда бадий адабиёт доимий ҳамроҳимиз, сирдошимиз, дўстимиз эди.

Энг кўнглимга яқини, дунёқарашимга катта таъсир қилган муаллиф – Лев Толстой. Унинг асарлари бадий қиймати билангина эмас, чуқур фалсафий қарашлари билан ҳам фитратимга таъсир қилган. Уларда инсоннинг бу дунёдаги ўрни, ҳаётнинг мақсади ва маъноси каби саволлар кўтарилади. У бойлик, шон-шухрат ҳақиқий бахт келтирмаслигини таъкидлайди. Толстойда психологик таҳлил кучли, ҳар бир образнинг ички дунёси, энг нозик қирралари маҳорат билан очиб берилганки, ҳайратланмасдан илож йўқ. Масалан, «Уруш ва тинчлик»ни олайлик, шунча кўп ва мукамал образларни яратишнинг ўзи осон иш эмас. Агар ёзувчи даҳо бўлмаса, тарихий воқеалар ва шахсий драмаларни бу даражада моҳирона уйғунлаштира олмаган бўларди.

Онам ҳам зиёли инсон: биология фанлари номзоди, кўп йиллар кафедра мудири бўлиб ишлаган. Фарзанд тарбиясида ота-онанинг бир фикрда бўлиши бизнинг бахтимиз бўлган. Ҳақиқий оилавий бахт – ота-онанинг дунёқараш ва қадриятларининг уйғунлигидир.

ЭНГ МУҲИМИ – ТЎҒРИ САВОЛ ҚЎЯ БИЛИШ

Математикнинг тафаккур тарзи ҳам ёзувчиники каби чексиз ва эркин бўлиши керак. Толстой «Анна Каренина» ҳақида «Менинг қаҳрамонларим ўз ҳаётини ўзи белгилайди. Асарни бошлаганимда бир фикрда эдим, энди эса улар ўз йўли билан кетмоқда» деган эди. Ҳақиқий математик ҳам масала устида ишлаганда натижани олдиндан билмайди. Йиллаб меҳнат қилади, баъзан натижа чиқмайди, аммо ташлаб қўймайди. Илмий ютуқ – уйқусиз тунлар, оромсиз кунлар эвазига келади-ган гўзал ечимдир. Илм шунинг учун ҳам жозибали.

Фарҳод Эшматов ўз муваффақиятида устозларининг катта ҳиссаси борлигини таъкидлайди. Ўзбекистонда Шавкат Аюпов, Владимир Чилин, Америкада эса Корнелл университети профессори Юрий Берест унинг илм йўлидаги муҳим раҳнаmolари бўлган.

Юрий Берест шундай деган экан: «Фарҳод, энг муҳими, ўзинга ёқмаган ишни қилма, сенга мураккаблик тугдираяптими, йиғиштир, бошқа нима иш қилсанг қил, фақат математикани тинч қўй. Иккинчидан, илмий мақола ёзаётганимда тўғри саволлар қўя бил. Айтадиган гапинг бўлмаса, гапирма, ёзма. Илмда энг муҳим нарсa – тўғри савол қўя билишдир». Бу сўзлар унинг илмий фаолиятида асосий қоидага айланган.

“

Математикнинг тафаккур тарзи ҳам ёзувчиники каби чексиз ва эркин бўлиши керак. Толстой «Анна Каренина» ҳақида «Менинг қаҳрамонларим ўз ҳаётини ўзи белгилайди. Асарни бошлаганимда бир фикрда эдим, энди эса улар ўз йўли билан кетмоқда» деган эди. Ҳақиқий математик ҳам масала устида ишлаганда натижани олдиндан билмайди.

МЕҲНАТ ВА МАҚСАД БИРЛАШСА...

Кобилият муҳим, аммо ундан ҳам муҳимроғи – меҳнат ва мақсад. Талантнинг ўзи етарли эмас; уни мақсадга йўналтириб, интизом билан ишлаш керак. Мен ўзимни фавқуллодда таланти деб ҳисобламайман. Мактабда бошқа болалардек олимпиадаларда қатнашмасдим. Аммо меҳнат қилиш, бир йўлдан қайтмаслик, отамнинг тарбияси бугунги натижага олиб келди. Машҳур инглиз математики Игор Шафаривич шундай деган экан: «Математика ўз одамларини йўқотмайди».

Агар кимдир математика учун яралган бўлса, бошқа йўлларга қанча бурилмасин, охири яна математикага қайтади. Энг муҳими – севгани ишинг билан шуғулланиш. Илмга муҳаббатсиз, фақат илмий рутба ё унвон учун келганларга фан ҳақиқий лаззат бермайди. Худди спортчи машқ қилмаса, формадан чиқиб қолгандек, бир-икки кун илм билан шуғулланмасам ўзимни оғир ҳис қиламан. Ёқтирган ишимни қилаяпман ва бундан завқ олаяпман. «Эрталаб ишга, кечқурун уйига шошаётган одам бахтли» деган ибора бор-ку, демак, мен тўғри йўлдаман.

“

Илмга муҳаббатсиз, фақат илмий рутба ё унвон учун келганларга фан ҳақиқий лаззат бермайди. Худди спортчи машқ қилмаса, формадан чиқиб қолгандек, бир-икки кун илм билан шуғулланмасам ўзимни оғир ҳис қиламан.

“

Ҳақиқат шундаки, СИ ва математика узвий боғлиқ. Математика – сунъий интеллектнинг пойдевори ва тилидир.

ХАВОТИРИМ – ИНСОН МИЯСИНИНГ ҚАДРСИЗЛАНИШИ

Бугунги дунёни математикасиз тасаввур этиш мумкин эмас. Ҳаётимизнинг ҳар бир жабҳасида унга дуч келамиз. Айниқса сўнгги йилларда сунъий интеллект (СИ) жадал ривожланиб, турмушимизнинг ажралмас қисмига айланди. Аслида сунъий интеллектнинг тўқсон фоизи айнан математикага асосланган. Оддий алгоритмлардан тортиб, мураккаб нейрон тармоқларигача бўлган СИ технологиялари соғлиқни сақлаш, молия, транспорт, таълим каби соҳаларда аллақачон инқилобий ўзгаришлар ясаётир. Илк сунъий интеллект фақат оддий чизиқли алгебрадан фойдаланган бўлса, бугун у топология, статистика ва бошқа мураккаб соҳаларни қамраб олаётир.

Ҳақиқат шундаки, СИ ва математика узвий боғлиқ. Математика – сунъий интеллектнинг пойдевори ва тилидир. Илм-фан ва технология шундай тез ривожланмоқдаки, илгари 200 йил-

дан кейин татбиқ этилади деб тахмин қилинган математик кашфиётлар ҳозир 15-20 йил ичида ҳаётга жорий бўла бошлади.

Сининг асосий афзаллиги – инсонларни оғир ва такрорланувчи меҳнатдан озод қилишидир. Ишлаб чиқариш линияларида роботлаштирилган тизимлар юқори аниқлик билан фаолият юрита бошлаганига анча бўлди. Соғлиқни сақлаш соҳасида эса касалликларни эрта аниқлаш ва индивидуал даволаш усуллари ишлаб чиқилмоқда. «Ақлли шаҳарлар» концепциясида транспорт оқимини оптималлаштириш, энергия сарфини камайтириш каби йўналишларда СИ хизмати катта бўлади.

Бироқ танганинг иккинчи томони ҳам бор. Сунъий интеллект фаолияти шахсий маълумотларни йиғиш ва қайта ишлашни талаб этади, бу эса маълумотларнинг ноқонуний тарқалиши ва киберхужумлар хавфини пайдо қилади.

Шахсий маълумотларнинг ғаразли мақсадларда қўлланиши айниқса кредит бериш, ишга қабул қилиш ёки ҳуқуқни муҳофаза қилиш соҳаларида жиддий муаммоларга олиб келиши мумкин. Яна бир хавотирли жиҳат шундаки, СИ орқали автоматлаштириш айрим касбларнинг йўқ бўлиб кетиш хавфини оширди.

Машҳур шахслардан бири яқинда шундай деган эди: «Яқин келажакда шифокорлар, муаллимлар ва муҳандисларнинг ўрнини сунъий интеллект эгаллайди». Шахсан менинг энг катта хавотирим – инсон миясининг қадрсизланиши, табиий ҳис-туйғуларнинг сўниши ва инсоний-

ликнинг йўқолиши. СИ билан ишлаётганда баъзан қаерда менинг фикрим тугаб, қаерда уники бошланганини англамай қоламан.

Бу эса янада огоҳроқ бўлишга ундайди.

Шу сабабли Европадаги баъзи давлатлар СИ фаолиятини чекламоқда, Хитой эса ўз миллий вариантларини яратаяпти. Биз ҳам ўз қадриятларимиз ва мафкурамиз асосида миллий СИ моделини ишлаб чиқишимиз шарт. Бу – технологияларнинг имкониятларидан фойдаланиб, салбий оқибатларнинг олдини олиш учун муҳим қадамдир.

ВАТАНГА ҚАЙТИШ

1998 йили Ўзбекистон миллий университетини битириб,

«Умид» жамғармаси орқали Америкадаги Нью-Йорк давлат университетига магистратурада ўқиш учун кетган эдим. Баҳоларим яхши бўлгани учун университетда қолиб, илмий фаолиятимни давом эттиришни таклиф қилишди.

1998 – 2012-йилларда АҚШнинг нуфузли университетларида ишладим, Корнелл университетига PhD илмий даражасини олдим. Мичиган университетига дарс бердим. Икки болам ҳам ўша ерда туғилди. Ҳозир тўнғич ўғлим Фозилжон АҚШдаги Georgia Tech университетига космик ракеталар муҳандислиги йўналишида таҳсил олмоқда.

Кейин яқин дўстим Ксиаожун Чэннинг таклифи билан Хитойнинг Сичуан университетига илмий фаолиятимни давом эттириш учун ўтдим. Хитойда етти йил ишладим.

Коронавирус пандемияси пайтида дунё бўйлаб сафарлар тўхтатилди. Биз беш юлдузли меҳмонхонада халқаро конференцияда қатнашган ҳолда карантинда қолдик. Ҳамроҳларим – дунё тан олган математик олимлар орасида Филдс мукофоти совриндори ҳам бор эди. Уч ой мобайнида хонадан деярли чиқмадик. Дастлаб буни дам олиш деб қабул қилган бўлсам-да, вақт ўтиши билан бу узоқ сукут менга ҳаётимни қайтабошдан ўйлаб чиқиш имкониятини берди.

Ўша кунларда ўзимга савол бердим: «Нима учун яшаяпман? Мен учун нима муҳим? Ватанимга қайтиб, яқинларимни кўра оламанми?». Бу фикрлар қалбимда ватанга муҳаббатни қайта уйғотди. Карантиндан сўнг, биринчи имконият пайдо бўлиши билан Ўзбекистонга қайтдим. Албатта, қайтишимда ҳам оилам ва

“

«Яқин келажақда шифокорлар, муаллимлар ва муҳандисларнинг ўрнини сунъий интеллект эгаллайди».

яқинларим учун хавотирландим. Вирус юктиришдан қўрқиб, аэропортдан тўғри бўш турган уйимизга йўл олдим ва икки ҳафта карантинда бўлдим.

Шундай қилиб, узоқ йиллар чет элда меҳнат қилган бўлсам-да, ватанга қайтиб келдим ва бу қароримдан ҳеч қачон афсусланмадим. Аллоҳнинг марҳамати билан икки йил давомида бетоб отамнинг ёнида бўлиш бахти насиб қилди.

Ҳозир Ўзбекистоннинг нуфузли олий таълим муассасаларидан бири – Янги Ўзбекистон университетига ишлаяпман ва шогирдлар тарбиялаяпман. Ватанга хизмат қилиш – инсон учун энг катта шараф эканлигини англадим. Чунки инсон ким бўлишидан қатъи назар юраги ўзи туғилган замин билан чамбарчас боғлиқ бўлиб қолаверади.

Шаҳноза РОФИЕВА ёзиб олди

БОШ

БҲҲҲҲ

АВЛОДЛАРИ

Бошқирдларнинг тили менга бегона эмас. «Алпамиш ва Барсинхилу» достонини таржима қилганимда уларнинг тарихи ва тилини ўрганишга тўғри келган. Бошқирд дўстларим ҳам кўп. Улар билан кўп мулоқот қиламан. Аммо қардошларим қалбини Толстой асарлари орқали кашф этдим. У бошқирдларни жуда яхши кўрган. Турмуш ташвишларидан ҳориганда бошқирдларнинг Қоралиқ қишлоғига қочган. Бошқирд бўлишни орзу қилган. Бошқирдларда «юракдан чиққанигина юракка етар» деган отасўз бор. Толстой қардошларимиз ҳақида юракдан ёзган. Шунинг учун бўлса керак, унинг бошқирдлар дунёқараши акс этган «Илёс» ва «Инсонга қанча ер керак?» ҳикояларини ўзбек тилига севиб таржима қилдим. Ушбу мақолада қардош ва қондош элнинг ўзбекларга қанчалик яқин эканини ўқувчига имкон қадар кўрсатиб беришга ҳаракат қиламан.

Бошқирдлар – туркий халқ. Дини – ислом, ханафия мазхабида. Тили – туркий тилнинг қипчоқ лахжаси. Уларнинг умумий сони икки миллиондан ортиқ.

Бошқирдлар ўзларини бошқурт (бошқурт) деб атайдилар. Бу сўзнинг келиб чиқиши қадимги туркийларнинг Ашина афсонаси билан боғлиқ бўлиб, «бошқурт» – бош бўрининг авлоди маъносини англатади.

Қадимда бошқирдлар ҳозирги Бошқирдистон Республикаси, Ўринбург ва Челябинск вилоятлари, Татаристоннинг ва Саратов вилоятининг шарқий қисми, Удмуртиянинг жануби-шарқий қисми, Перм ўлкасининг жанубий қисми, Свердлов вилоятининг жануби-ғарбий қисми, Қўрғон вилоятининг ғарбий, Самара вилоятининг шимоли-шарқий қисмида эркин яшаган¹. Ўрол тоғининг жанубий қисмини тўлиқ эгаллаган бу улкан ҳудуд ўз даврида «Бошқирд эли» деб аталган. Бошқирд миллати шу ерда шаклланган.

Бошқирдлар ҳақида маълумот миллоддан аввалги VI асрлардан сақланган. Жумладан, Ҳеродотнинг «Тарих»ида бошқирдлар аргиппейлар (юнонча Ἀργιππῆες) номи билан тилга олинган. Заки Валидийнинг ёзишича, бошқирдлар миллодий II асрда, Клавдий Птолемейнинг асарларида скифларнинг пасиртай уруғи сифатида тилга олинган².

¹ История башкирского народа: в 7 т./ гл. ред. М. М. Кульшарипов; Ин-т истории, языка и литературы УНЦ РАН. Т. I. – М.: Наука, 2009. – 400 с.

² Заки Валиди Тоған. Башқорттардың тарихы. – С. 4, 5.

Хитой манбаларида бошқирдлар «башкули» номи билан теле уруғларининг таркибида қайд этилган³. Телелар қадимги хунлар авлоди бўлиб, хитой манбаларида улар булғорлар ва башкулилар дея келтирилган⁴. Бошқирдлар ҳозирги номи билан IX асрдан бошлаб араб саёҳатчи олими Саллам Таржуманнинг қайдларида пайдо бўлган. Таржуман 842-845 йилларда Бағдоднинг тўққизинчи халифаси Абу Жаъфар Ҳорун ибн Муҳаммад ал-Восиқ Биллаҳнинг топшириғи билан Яъжуж-Маъжуж яширинган Искандар деворини топиш учун сафарга чиқади. У Ҳазар денгизидан ўтиб, Ўрол тоғи орқали Олтойга, ундан Хитой деворига боради ва Хуросон орқали ортга қайтади⁵. X асрда бошқирдлар ҳукмдорининг таклифига кўра халифа Муқтадир Биллаҳ томонидан Булғор ерларига юборилган элчига котиб бўлиб келган араб олими Аҳмад Фазлан биринчи бўлиб ўша даврда туркларнинг изида бўлган бошқирд, рус ва славянларнинг этник тавсифини ёзиб қолдирган.

XI асрда Маҳмуд Кошғарий бошқирдлар ҳақида ёзиб, *қирғиз, қипчоқ, ўғуз, тухси, йағма, чигил, играк, яруқ* тиллари туркча экани, уларнинг тилига бошқирд тили яқинлигини кўрсатиб ўтган⁶.

³ Вэй Чжэн. Хроника государства Суй. Пекин, Бона, 1958, Гл. 84, С 186, 3.

⁴ Кузеев Р. Г. Происхождение башкирского народа. М., Наука, 1974, С. 428.

⁵ Мажитов Н. А., Султанова А. Н. История Башкортостана с древнейших времен до XVI века. – Уфа: Китап, 1994. – 359 с.; Коновалова И. Г. Восточная Европа в сочинении ал-Идриси. М., 1999.

⁶ Кошғарий М. Девону луғотит турк. I қисм. – Тошкент: Фан, 1967. – 66-б.

XII асрдан бошлаб бошқирдлар манбаларда кўпроқ тилга олина бошлайди. XIII асрнинг бошида Чингизхон қўшинлари Ўрол тоғига етиб келади ва бошқирдларнинг кучли қаршилигига учрайди. Чингизийлар то 1234 йилга қадар бошқирдларни енга олмайди. Ғалабадан умидини узган чингизийлар сулҳ тузишга мажбур бўлади ва бошқирдлар бийлик бошқарувида ўз мухториятини сақлаб қолади⁷. Чингизийлар, хусусан Ботухон ва унинг лашкарбошиси Субутай ботир ҳам бошқирдлар билан аҳдини бузмаган.

XIII асрдан бошқирдлар Олтин Ўрда таркибига киради. Ўзбекхон ҳукмронлиги даврида тўлиқ исломни қабул қилади. Олтин Ўрда парчаланиб кетгандан сўнг бошқирдларнинг тарихий ерлари Қозон, Сибир ва Нўғай хонликларига бўлиниб кетади.

⁷ Мажитов Н. А., Султанова А. Н. История Башкортостана с древнейших времен до XVI в. Уфа, 1994. – 360 с.

Бошқирдлар барча туркийлар қатори ўз уруғини ва етти отасининг номини билишга ҳаракат қилади ва аксарияти ўз уруғини билади.

XVI асрдан уч хонликка бўлиниб кетган Бошқирдистон ерлари Иван Грозний томонидан босиб олина бошлайди. У аввал Қозон ва Нўғай хонликларини босиб олади. Иван Грозний лашкарлари бошқирдларни муросага келтириб бўлмайдиган жангари халқ сифатида таърифлайди. Инчунин, рус қўшинларига энг кўп талофат етказган халқ бошқирдлар бўлган. Натижада руслар муроса қилишга мажбур бўлиб, Иван Грознийнинг махсус ёрлиғи билан ерларига ўзлари эгалик қилиш ҳуқуқида Русия таркибига қўшилади. 1574 йили Уфа губернияси ташкил этилиб, Уфа шаҳрига асос солинади. Сибир хонлиги бўйсундирилгач, Ўрол ортидаги бошқирдлар ҳам Уфа губернияси таркибига киради⁸.

⁸ История башкирского народа: в 7 т. – Уфа: Гилем, 2011. – Т. 3. – С. 44–58. – 476 с.

БОШҚИРДЛАРНИНГ ЭТНИК ШАКЛЛАНИШИ

Бошқирдларнинг асли турк. Аммо уларнинг этник шаклланишида Идил ва Ёйиқ дарёларининг водийлари, Ўрол тоғи бағрида яшаган *булғор* (*ўғур*), *ўғуз*, *фин-угор*, шунингдек, *мажор* (венгер) халқларининг ҳам таъсири катта бўлган.

Ўзбек манбаларида «ўн икки бовли бошқирд уруғлари» тилга олинади, Бошқирдларнинг ўзлари эса уруғларни етти бовга бирлаштириб таснифлашган:

1. Қадимги бошқирд қатлами (бурзян, уран, усерган ва бошқа уруғлар);

2. Фин-угор-самодий қатлами (сизғи, терсак, уваниш ва бошқа уруғлар);

3. Булғор-мажор қатлами (буляр, танип, юрмат ва бошқа уруғлар);

4. Ўғуз-қипчоқ қатлами (айле ва бошқа уруғлар);

5. Қипчоқ қатлами (қангли, қушчи, қипчақ, минг ва бошқа уруғлар);

6. Нўғай қатлами (нўғай-бурзян, нўғай-юрматлар ва бошқа уруғлар);

7. Волга, Ўрол ҳамда Ўрта Осиё халқлари таъсирида шаклланган қатлам (қозоқ, мишар, татар ва бошқа этнослар).

Ушбу қатламлар таркибидаги уруғлар қуйидагилардан иборат:

Айли	Йилан (жилан)	Қирғиз	Тамйан
Бадрак	Елдик	Қумруқ	Танғаур
Байлар	Еней	Қипчақ	Танип
Балиқчи	Иректи	Минг	Терсак
Бикатин (бақатин)	Қалмақ	Мурзалар	Уваниш
Бешул	Қангли	Салйут (салжиут)	Ун
Билар	Қаршин	Сизғи	Упай
Бурзян (барян)	Қатай	Сингран	Уран
Гайна	Қушчи	Сирзи	Усарган (Мўйтан)
Гирей	Қувакан	Табин	Юрмат (дямат)
Дувана (девона)	Кудай	Таз	Юрми

Айли уруғининг келиб чиқиши печенег- (ўғуз)ларга бориб тақалади. *Файна*, *сизғи*, *терсак*, *уваниш*, *ун*, *упай*, *юрми* уруғлари фин-угор халқларига; *билар*, *танип*, *юрмат*(*дямат*) уруғларининг илдизи эса булғор-мажорларга боғланади. Қолган уруғларнинг ҳаммаси туркий уруғлар.

Венгерлар, яъни мажорларнинг келиб чиқиши ҳам айнан Волгабўйи булғорлари ва Ўрол тоғи бағрида яшаган бошқирдлар билан боғлиқ. Бошқирд уруғлари орасида *мажор* уруғи ҳам бор.

Қувакан уруғининг таркибида *ўзбек* этноси; *тобин* уруғи таркибида *қўса*, *тилав* этнослари; *усерген* уруғи таркибида *найман*, *аргин*, *туркман*, *тожик* этнослари; *ку-*

дай уруғи таркибида *қозоёқ*, *товли*; *тобин* уруғи таркибида *қирқлар*; *қушчи* уруғининг таркибида *тўғиз* ва *сарт* этнослари бор.

Бошқирд уруғлари орасида *дувана* (девона) уруғи бўлмаган. Кўпчилик олимлар унинг келиб чиқишини мўғулларнинг *дурбан* уруғи билан боғлашга уринишади. Аммо бу уруғнинг шаклланиши Ўзбекхон даврида Ўролга келган сўфий девоналар билан боғлиқ экани қайд этилмаган. Инчунин, бошқирдлар ҳам барча қипчоқлар каби девонани *дувана* шаклида талаффуз қилишади. Аҳмад Заки Валидий ҳам шунга яқин фикрларни айтган¹.

¹ Ахметзаки Валиди Тоған. История башкир. - Уфа : Китап, 2010, с.51,

Бошқирдлар барча туркийлар қатори ўз уруғини ва етти отасининг номини билишга ҳаракат қилади ва аксарияти ўз уруғини билади. Улар шу билан бирга уруғидан чиққан ботирлар, тотем дарахтлар ва ҳайвонларнинг номини, тамғасини ҳам билади ва авлоддан авлодга ўтказиб сақлаб келади. Бошқирд сизга ўзини тахминан қуйидагича таништиради:

Иривум-қипсақ,	Уруғим – қипчоқ,
Батырим-Бапсақ,	Ботирим – Бопчоқ,
Ағасибиз-қарағай,	Оғочимиз – қарағай,
Қош тиганем-қарсиға	Қуш тамғам – қарчиғай,
Тамғабыз булир Даға.	Тамғамиз бўлар тақа.

Туркий элларнинг Ўролдан Мовароуннаҳрга кўчшининг асосий сабаби XV асрдан бошланган туркий хонликларнинг кучсизланиши ва Рус давлатининг кучайиши билан боғлиқ. Бу даврда бирин-кетин Олтин Ўрда

ерларини эгаллаб келаётган Рус давлати мусулмонларга насронийликни қабул қилиш талабини қўя бошлагач жанубга ва шарққа кўчиш кўпайган.

Бошқирдларни ўзбеклар билан боғлайдиган яна бир факт бор. Бошқирд фолклорчиларининг айтишича, халқ оғзаки ижодида Алпомишнинг бойсунлик экани ва Ўрол тоғига келгани ҳақида ҳам сўзлар бор. Қолаверса, бошқирдлар орасида Байсинов, Байбуриев, Байсариев каби фамилиялар ҳам кўп учрайди.

Ўзбекхон давридан бошлаб бошқирд фақиҳ ва уламоларининг ҳам кўпчилиги Бухоро мадрасаларида таҳсил олган. Мадраса таълими орқали тасаввуф адабиёти кириб борган. Бу эса кейинчалик ўзбек чигатойчаси билан умумий лексиканинг шаклланишига сабаб бўлган.

Бошқирдлар юз қиёфасига кўра ҳам кўпроқ ўзбекларга ўхшайди. Улар орасида хоразмликларга ва қипчоқ ўзбекларига ўхшайдиганлари кўпроқ. Умуман олганда, икки халқни бугунги кунда умумий тарих, этнология, тил, адабиёт, фолклор ва дин бирлаштиради.

БОШҚИРДЛАР ВА ЎЗБЕКЛАР

Турколог Шамил Исянгулов бошқирдлар ва ўзбеклар ҳақида бир мақола ёзган. Унда Аҳмад Заки Валидийга таянган ҳолда бошқирд ўлкасидан жуда кўп киши Шайбонийхоннинг чақириги билан Мовароуннаҳрга кетгани ҳақида ёзади. Валидийнинг ёзишича эса Абулхайрхон давридаёқ Жигиз ва Жал исмли ботирлар ўзбекларга қўшилган. XV асрда кўплаб туркий уруғлар, жумладан, Тўраҳон исмли бекка бўйсунган қўнғиротлар тўлиқ кўчиб кета бошлаган ва бу даврда Бошқирдистонда биронта қўнғирот қолмаган¹. Қозоқ олими Турсун Султоновнинг ёзишича, Уфа шаҳри ўрнида аввал Қўнғирот деб номланган қалъа бўлган. Қўнғиротлар Мовароуннаҳрга кетгандан сўнг қалъа буткул бўшаб қолган. Шунинг учун бўлса керак, бошқирдлар таркибида *минг, балиқчи, салжиут, бақати, қангли, бешул, қаршин, мўйтан, қушчи, табин, кўса, тилав, қипчақ, найман, аргин, қозоёқли* ва ҳатто *ўзбек* уруғлари ҳам сақланиб қолган бўлса-да, қўнғирот уруғи йўқ.

¹ Ахметзаки Валиди Тоган. История башкир. – Уфа: Китап, 2010. – 352 с.

ДИН

Бошқирдлар то IX асрга қадар генотеистик¹ хусусиятли тангричилик динида бўлган. Улар Тангри ва қиш, ёз, ёғмур, довул, дарахт, одам, от, сув, тун, кун, ўлим, ер ва осмон каби ўн икки та илоҳага сиғинган, аммо ўша даврдаги бошқирдларнинг хони мусулмон бўлган. Бу ҳақда Ибн Фазлан ёзиб қолдирган ва ўша хон ал-Муқтадирга халқини исломга киритиш истагини билдириб мактуб йўллаган.

Ўрол атрофидаги шаҳарларга ислом VIII асрлардан бошлаб кириб келган ва бу археологик манбаларда ҳам қайд этилган. Ишимбой туманидаги қабристонлардан бирида ўтказилган қазилмаларда милодий 703, 712 йилларда дафн этилган мусулмон қабрлари топилган. 922 йилда Волга булғорлари хони Алмушхон исломни қабул қилган. Бошқирдларнинг кейинги исломлашув босқичи XIV асрда – Олтин Ўрдада Ўзбекхоннинг ислохотлари билан яқун топади.

Тангричилик динидаги етти, қирқ, йил маросимлари ҳам сақланган. Аммо ислом таъсирида жаноза куни йиғилганларга таом улашиш тақиқланган.

XVI асрнинг иккинчи ярмига келиб, Бошқирдистон Рус таркибига киргандан

сўнг бошқирдларни христианлаштиришга уринишлар бўлган. Жумладан, Уфа губерниясида солиқлар ва йиғимлардан озод қилиш, турли унвонлар бериш, жумладан княз, бояр каби рутбалар бериш орқали насронийликни қабул қилдиришга ҳаракатлар бўлган. Аммо бошқирдларни исломдан қайтариш осон кечмаган. 200 йиллик уринишлардан сўнг турли аврашлар орқали атиги 300 нафар бошқирд насронийликка ўтказилган. Бироқ бу бошқирдларнинг бир неча марта қўзғолон кўтаришига сабаб бўлган². Натижада улар ислом динини сақлаб қолишди ва ҳозирги кунгача ислом улуг қадрият саналади.

¹ Генотеизм, энотеизм (юнонча. *ἐνός* шакл *εἷς* «бир» + *θεός* «худо») – диний тафаккур шакли. Унга кўра бир нечта илоҳга сиғинилган ҳолатда, ушбу илоҳларни яратган ягона худонинг борлиги эътиқод қилинади.

² Сергеев Ю. Н. Христианизация народов Южного Урала в конце XVIII – середине XIX веков (на примере Оренбургской епархии) // Проблемы востоковедения. 2009. №3.

ТУРМУШ ТАРЗИ

Бошқирдлар ҳақиқий чорвадор халқ. Кўчманчилик турли табиий шароитларга мослашиш заруратини юзага келтирган. Натижада тўрт фаслнинг бошқирдча номадик шакли пайдо бўлган, улар *ёзлов (язлау)*, *яйлов (йәйләү)*, *кузлов (көзләү)* ва *қишлов (қышлау)* деб аталган. Кўчманчи бошқирдлар уруғ-уруғ бўлиб ёки яқин қариндошларнинг беш-ўнтаси бирикиб кўчиб юрган. Бу гуруҳлар *қўш*, уларнинг тўхташ жойи *қўшхона* дейилган. Бошқа кўчманчилар қатори бошқирдлар ҳам кўпроқ ўтовларда яшаган. Улар ўтовни *терма (тирмә)* уй деб аташди. Термалар беш турга бўлинади:

1. Терма – анъанавий ўтов.
2. Аш терма – ошхона ва бошқа хўжалик ишлари учун ўтов.
3. Қунақ терма ёки ақ терма – меҳмон кутиладиган ўтов.
4. Ўн ике қанатли ақ терма – оқсоқоллар кенгаши, беклар, хонларнинг маъмурий мақсадга мўлжалланган ўтовлари.

Шунингдек *чайла* (кыуыш) ва *алачик* (аласық)лардан, ўрмонда *ёғоч* уйлардан ҳам фойдаланилган. Бошқирдлар одатда уйларининг эшигини шарққа қаратиб қурган ва бу чорвадорлар учун вақтни аниқлаш имконини берган. Эшикларнинг устига уруғларининг тамғаси ва тақа осилган. Овулларда ўтовлар ҳам тақа шаклида жойлаштирилган ва бу қўққисдан келадиган босқинчиларга қарши ҳимояланишда қўл келган.

Бошқирдлар қишни қишлоқларда ўтказган ва баҳор келиши билан экин экиш мавсуми бошланган. Қишга захира хашак жамлаш учун маълум бир жойларда чорва ўтлатилмаган ва бундай жойлар «ўтар» деб номланган. Ўтроқлашув бошланган даврлардан деҳқончилик, асаларичилик ва балиқчилик ривожланган. Аёллар ўрмондан доривор гиёҳларни, қўзиқорин, мева ва резаворларни йиғишган.

Бошқирдларнинг қурай деб аталадиган найи бор. Уни севиб чалишади ва жуда ардоқлашади. Қурай қуруқ қамишдан қилингани учун шундай аталган.

Эркаklar темир, тош ва ёғочдан меҳнат ва жанг қуроллари тайёрлашни яхши билган. Бошқирдлар ясаган эгар, жабдуқ ва қиличларнинг қиймати баланд бўлган. Аёллар гилам тўқиш, кигиз тайёрлаш ва бошқа тикув ишларини бажарган. Ҳанузгача бошқирд аёллари тўқиган маҳсулотлар ўзининг услуби, безаклари ва оригиналлиги билан ажралиб туради. Бошқирдлар ўтов ясашда ҳам уста бўлишган. Асосий усталар Баймоқ, Хайбуллин ва Абжалил туманларидан етишиб чиққан ва бу усталар силсиласи ҳозиргача давом этиб келади.

ОРНАМЕНТЛАР

Бошқирд орнаментларининг асосини туркий безаклар ташкил қилади. Хусусан, қипчоқ халқларига хос бўлган астрал, зооморф ва ўсимлик гулли нақшлар устунлик қилади. Кўчманчи эллар «осмон илми»ни билиши зарурат саналган. Улар юлдузларга қараб саҳроларда йўл топишган, ҳаво райини аниқлашган, кези келганда инсон тақдири ҳам юлдузларнинг ҳаракатига боғлиқлигига ишонган. Астрал безаклар орасида кун ва ой тасвири, зооморф безаклар орасида *кўчқор муйиз*, ўсимлик гуллари орасида *ҳаёт дарахти*, геометрик безаклардан *омоч* тасвири кўп учрайди. Ромб ёки ҳаёт дарахти тасвирларида ҳосилдорлик илоҳаси Умайнинг мажозий образи акс этган.

Бошқирд безаклари ҳам бошқа туркийларникига ўхшаш, фақат уларнинг турмуш тарзида ўрмон муҳим ўрин тутгани учун ўсимлик тасвирлари анча ривожланган. Айрим ҳолатларда эса дарахтлар, гулларнинг таналари, бутоқлари ва япроқлари ягона композицияга бирлаштирилган.

БОШҚИРД ТАОМЛАРИ

Бошқирдлар озиқ-овқатни ош-сув (аш-һыу) деб атайдилар ва албатта улар орасида гўшти ва сутли таомлар асосий ўринни эгаллайди. Гўшти таомлардан *қайнатма шўрпа*, *бешбармақ*, *қазы-қарта*, *тўлдирма* (қазининг тури), *биштек* (қовурма), *қуллама* (биқтирма), *бостурма* ва *қоқланган эт* кўп истеъмол қилинади. Сутли маҳсулотлардан эса *айрон*, *бўза*, *қимиз*, *қаймоқ*, *қатиқ*, *қурут*, *иримчак* оммалашган. Бошқирдлар янги туққан оналарга *талқон*, *атала*, *бешик тўйига* *қўрмоч* тайёрлашади.

БОШҚИРД ТИЛИ

Бошқирд тили бошқа қипчоқ тилларидан ч, с, э каби товушларнинг талаффузига кўра фарқ қилади ва бу тилни тушунишни қийинлаштиради.

Ўзбекча барча ч товуши ўрнига с, с товуши ўрнига һ, э ва е товуши ўрнига и, и товуши ўрнига эса е қўлланади:

Чой ичасанми – *сэй эсэбез*;

Сариқ сандиқ – *һары һандык*;

Элнинг эрки эркаклар иши – *ил ирки ирзэр эше*.

Ишлаганга иш керак, эт(гўшт) еганга тиш керак – *эшләүсе кешегэ эш, ит ашаусыга тиш кэрэк*.

Ўзлашма қатлам сўзларда эса айна трансформация қўлланмайди. Человек (рус), салом (араб) каби сўзлар ўзгармайди.

Бошқирд тилида бошқа туркийларга бегона бўлган з товуши бор ва у юмшоқ, з (*ауыз-огиз*), л (*көрмәйзәр-кормаслар*), айрим ҳолатларда эса д (*әзәм-одам*) ўрнида ҳам қўлланади. Л ўрнига з сингармонизм билан боғлиқ бўлиб, бундай талаффуз ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида ҳам бор: борасизлар – *борасизар*.

Бошқирд тилида араб тилидан ўзлашган ғ (айн) товуши ўрнига ғ+а товушини қўллаш қабул қилинган: Аббас – *Габбас*, Абдулла – *Габдулла*, Абдурахман – *Габдурахман*, Айша – *Гайша* ва ғ.

Бошқирд тилининг шаклланиши тўрт даврни қамраб олади:

1. Олтой даври.
2. Қадимги турк тилининг шаклланиш даври.
3. Қипчоқ тилининг шаклланиш даври.
4. Бошқирд тилининг шаклланиш даври¹.

¹ Дыбо А. В. Хронология тюркских языков и лингвистические контакты ранних тюрков. // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Пратюркский язык-основа: Картина мира пратюркского этноса по данным языка. – М.: Наука, 2006. – С. 816.

Қадимги турк тилининг шаклланиш даврида бошқирд тилига ўғуз ва булғор тилининг, X асрдан бошлаб араб ва форс тилининг, XVI асрдан кейин эса рус тилининг таъсири катта бўлган. Бу асосан ёзма манбаларда кўзга ташланади. Аммо фолклорда соф қипчоқ сўzlари ва стилистик хусусиятлар сақланиб қолган.

XX асрга қадар бошқирдлар Ўрол-волгабўйи туркий тилидан² фойдаланган. 1920-йилларда эски бошқирд тили ҳамда фолклор лексикасига асосан янги бошқирд адабий тили шакллантирилади. Бунда асосан Қувақан ва Юрмати лаҳжаларига таянилган. Шимоли-ғарбий лаҳжа татар тилига яқин бўлгани учун, бошқирд ва татар тилларини фарқлаш мақсадида ундан фойдаланилмаган.

Бошқирд тилининг лексикаси юқорида қайд этилган фонетик фарқларни ҳисобга олмаганда ўзбек тилига жуда яқин.

² Татарлар ва бошқирдлар фойдаланган эски бошқирд (татар) тили.

ФОЛКЛОР

Бошқирдлар «Алпомиш»ни сақлаб қолган олти элнинг биттаси. Бундан ташқари бу эл «Ўрол ботир», «Оқбўзот», «Бабчақ ва Қучақ» каби ўнлаб дostonларни, шунингдек, турли айтимлар, мақоллар, тезайтиш ва топишмоқларни ҳам миллий генофондида сақлаб қола олган.

Бошқирдлар дўмбирани ўз номи билан сақлаган. Дўмбира чалиб дoston айтadиган оқинларни улар *сесен*, яъни *чечан* деб атайдди. Ўзбекларда «гапга чечан» деган ибора бор. Асли импровизатор бахшилар чечан деб аталган.

Бошқирдларнинг *қурай* деб аталadиган наии бор. Уни севиб чалишади ва жуда

ардоқлашади. Қурай қуруқ қамишдан қилингани учун шундай аталган.

Бундан ташқари, қўбиз, темирқўбиз (чанқовуз), сибизғи, бизилдақ, япрақ, хорнай (сурнай), салғи, қўнгирав, шақилдақ каби ўнлаб мусиқа асбоблари борки, уларнинг ҳар бири фолклор тарихида муҳим ўрин тутadi.

Бошқирдлар бутун олтой халқлари учун умумий бўлган чертиб (нохунсиз) чалинадиган мусикий асбоблардан бири – етағанни ҳам сақлаб қолишган. Етаған қозoқларда *жетиген*, қалмоқларда *ятха*, мўғулларда *ятга*, хакасларда *чатхан*, Хитойда *кунҳоу*, японларда *като*, кари-сларда *қаяғим*, ўзбекларда *етаған* шаклида номланган¹. Етаған етти торли асбоб бўлгани учун уни шундай номлашган.

Бошқирд фолклорининг, умуман туркий фолклорнинг асосий ютуғи шундаки, унда қадимий сўзлар асл шаклида сақланиб қолган ва уларнинг тадқиқи лексиканинг архаик табиатини англаш, шу билан бирга, тиллар орасидаги умумийлик ва фарқларни аниқлаш учун имкон яратади. Бу асосан дostonларнинг матнлари ва мақолларда кўзга ташланади.

¹ Традиционная культура народов Поволжья. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Изд. КГУ 2014 г. С.242 – 243. Маслов А. Л. Иллюстрированное описание музыкальных инструментов, хранящихся в Дашковском этнографическом музее в Москве. М., 1909, С.11.

МАҚОЛЛАР

Бошқирд мақолларининг негизи туркий, шунинг учун уларнинг кўпчилиги ўзбек мақоллари билан айнаидир:

*Коро кашык ауыз йырта
(Қуруқ қошиқ оғиз йиртар).*

*Кунак алдына аш куй, ике кулын буш куй
(Меҳмоннинг олдига ош қўй, икки қўлини бўш қўй).*

*Мал эйәһенә окшамана, харам ула
(Мол эгасига ўхшамаса ҳаром ўлади).*

*Тама-тама кўл була
(Тома-тома кўл бўлар).*

*Эйелгән башты қылыс сапмай
(Эгилган бошни қилич кесмас).*

*Әйткән һүз – аткан ук
(Айтилган сўз – отилган ўқ).*

*Ятып калғансы, атып кал
(Ётиб қолгунча, отиб қол).*

Айрим мақоллар шаклида жузъий ўзгаришлар кузатилади. Ўзбекча «Тўйга борсанг тўйиб бор, ёмонлигинг қўйиб бор» мақоли бошқирдларда «*Туйға барһаң туйып бар, ебәк әйбер кейеп бар*» (Тўйга борсанг тўйиб бор, ипак кийим кийиб бор) шаклида учрайди. «Ит хурар, карвон ўтар» мақоли эса «*Эт өрөр, буре йөрөр*» (Ит хурар, бўри юрар), «Кенгашли тўй тарқамас» мақоли «*Кәңәшле ил таркалмас*» (Кенгашли эл тарқамас) шаклида келади.

Бошқирд тилининг лексикаси юқорида қайд этилган фонетик фарқларни ҳисобга олмаганда ўзбек тилига жуда яқин.

Бошқирд мақолларида шу элнинг турмуш тарзи тўлиқ акс этган. Аввало мақолларда кўчманчи элларга хос бўлган номадик элементлар – от, сигир, қўй, товуқ, бўри, қуён образлари кўп учрайди.

*Һыйыры барзың һыйы бар
(Сигири борнинг сий(лов)и бор).*

*Айһыз атты, йылһыз катынды мактама
(Ой ўтмай йилқини, йил ўтмай хотинни мактама).*

*Ат – тешенән, егет эшенән билдәле
(От тишидан, йигит ишидан билинар).*

*Кара тауык та ак күкәй һала
(Қора товуқ ҳам оқ тухум туғади).*

*Эт яманы буранда котора
(Итнинг ёмони бўронда қутуради).*

*Көтөү азақшмай, көтөүсә азақштыра
(Пода адашмайди, подачи адаштиради).*

*Йүгән кемдә, ат шунда
(Юган кимда бўлса от шунда).*

Ўрта Осиёнинг кўчманчи элларида фарқли бошқирдларнинг мақолларида ўрмон, дарахт билан боғлиқ мавзулар кўп учрайди:

*Урман – кейекһез, әзәм көйөкһөз булмас
(Ўрмон кийиксиз, одам куйук(дард)сиз бўлмас).*

Фото: Александр Ежъ Осипов

Кеше күңеле – кара урман
(Бегонанинг күнгли – қоронғи ўрмон).

Зур урманда қарға булғансы, бер
қыуакта былбыл бул
(Катта ўрмонда қарға бўлгунча, бир гул-
зорда булбул бўл).

Ағасына карата балтаһы
(Дарахтига қараб болтаси).

Мақолларда ватан, она юртга ва халқига муҳаббат туйғулари, бирлик, тилга эътибор каби мавзулар бўй кўрсатади. Масалан, «Туйган ердан туғилган ер яхши» ёки «Сит илдә солтан булғансы, ўз илеңдә олтан бул» – «Чет элда султон бўлгунча, ўз элингда ултон бўл» ёки «Илдең итәге киң» – «Элнинг этаги кенг», «Алтын-көмөш яуган ерзән, тыуган-ўскән ил яхши» – «Олтин-кумуш ёққан ердан, туғилиб ўсган эл яхши» мақолларида ватанга садоқатнинг турко-на руҳи сезилади.

Бошқирд мақолларида ҳам панд-насихат жанри муҳим ўрин тутаяди. Ва айнан шу жанр кўчманчилар тарихида номадик этнопедагогиканинг асоси бўлиб келган:

Тауға қарап таш атма
(Тоққа қаратиб тош отма).

Эсең тулы ут булһа ла, кеше алдында уф
тимә
(Ичинг тўла ўт бўлса ҳам бировнинг олдида уф дема).

Мақолларда меҳнат, жўмардлик улуғланади, ялқовлик, тиланчилик қораланади:

Йомарт (сахий) кулға мал керер
(Жўмард қўлга мол келар).

Көлгә аунаһаң да, ўз көнөңдө үзең кўр
(Кулға ағнасанг ҳам ўз кунингни ўзинг кўр).

Эшләһәң – тир сыға, тир менән сир сыға
(Ишласанг тер чиқар, тер билан дард чиқар).

Иген ер һыуына үсмәй, тир һыуына
үсә
(Экин ер сувидан эмас, тер сувига ўсади).

Харам мал харап итәр
(Ҳаром мол хароб этар).

Үлемдән оят көслө
(Ўлимдан уят қучли).

Шубхасиз, туркий оламнинг мақоллари ранг-баранг. Улар бир-бирига ҳамоҳанг. Бир-бирига ўхшаш. Аммо ҳар элнинг ўзига хос хусусиятлари борки, улар шу билан миллат ўлароқ фарқланади. Шу ўринда бошқаларда учрамайдиган мақолларга эътибор қаратамиз:

Артык акыл баш тишәр
(Ақлнинг ортиғи бош тешар).

Асык ишекте шақып кермәйзәр
(Очиқ эшикни тақиллатиб кирмаслар).

Ағыу менән дарыу бер заттан
(Оғу билан дори бир зотдан).

Акты карайтыуы еңел
(Оқни қорайтириш енгилроқ).

Бер катын алдында икенсеһен мактама
(Бир хотиннинг олдида иккинчисини мактама).

Итексенең итеге тишек, тимерсенең балтаһы китек
(Этикчининг этиги тешик, темирчининг болтаси кемтик).

Кейәу холко – көзгә көн
(Куёвнинг хулқи – кузги кун).

Бошқирд мақолларида ҳам панд-насихат жанри муҳим ўрин тутеди. Ва айнан шу жанр кўчманчилар тарихида номадик этнопедагогиканинг асоси бўлиб келган.

Киллер кунактың карыны киң
(Келар қўноқнинг қорни кенг).

Тинтәктең таяғы кырк, береһе теймәһә, береһе тейер
(Тентакнинг таёғи қирқ; бири тегмаса бири тегар).

Урлаган бер гәйепле, урлаткан мең гәйепле
(Ўғрининг бир айби, ўғирлатганнинг ўн айби бор).

Үгез үлһә – ит, арба ватылһа – утын
(Хўкиз ўлса – эт, арава синса – ўтин).

Хәгер – тишек иләк
(Хотира – тешик элак).

Халык теле – хаклык теле
(Халқнинг тили – ҳақнинг тили).

БИР КИШИЛИК АВИАҲАЛОКАТ

Самолёт эсон-омон ҳавога кўтарилди.

Сийрак туман қоплаб ётган аэропорт ортда қолди.

Салон бўйлаб катта стюардесса Дино-
ранинг уч тилдаги ҳиссиз овози янгради:
«Ҳурматли йўловчилар! Сизларни “Тошкент
эйрвэйс” авиакомпаниясининг Тошкент –
Остона йўналиши бўйича 1386-рейс билан пар-
воз қилаётган “Эйрбас – 320” самолёти борти-
да қўтлашдан мамнунмиз. Кема сардори Искан-
дар Исроилов ва экипаж аъзолари барчангизга
ёқимли парвоз тилайди. Энди сизларни ҳаво ке-
маси бортида риоя қилиш шарт бўлган хавф-
сизлик қоидалари билан таништирамиз...».

Искандар кабинага кириб, чап томон-
даги ўриндиққа оғир чўкди. Электрон
бошқарув қурилмасига худди биринчи
бор кўраётгандек узоқ тикилиб қолди.

Аэродинамика қонунларини сув қи-
либ ичган бўлса-да, у ўзи бошқарадиган
самолётнинг – мана шу баҳайбат,
тоғдек улкан темир мавжудотнинг тон-
на-тонна юк билан қандай қилиб ердан
узилиб, осмони фалакка эркин қушдек
парвоз қилишини оми бир кимса каби
умуман ақлига сиғдирилмас, инсон та-
факкурининг бу беқиёс мўъжизасига
боқиб, ҳар сафар қалбида ҳайрат ҳам
ғурур туяра эди.

Аммо бу гал ундай бўлмади – чап кўкрагидаги симиллаган оғриқдан бошқа нарсани сезмади. Ҳеч кимга кўрсатмасдан, тилининг тагига кетма-кет икки-та валидол таблеткасини ташлади. Фикри-ёдини жамлаб, экипажга қисқа-қисқа буйруқлар берди.

Самолёт зарур баландликни эгаллаганидан сўнг психологик машғулотда ўрганган сўзларини зикр этишга тушди: «Мен мутлақо хотиржамман. Кайфиятим аъло даражада... Мен мутлақо хотиржам...».

Афсунгар тасаллини ҳар қанча такрорламасин, кўнглидаги ғашлик тарқамади, аксинча, зиёда бўлди.

Ўтган кунги воқеадан кейин бунинг иложи йўқ эди зотан.

Ўтган куни...

У Садафдан ўлмай туриб айрилган эди.

Садафни ўн икки йил аввал – авиация лицейининг учинчи босқичига ўтиб, инглиз тилидан репетитор излаб юрганида интернетдаги эълон орқали топиб, танишган эди.

Қалин, қуюқ сочлари калта қилиб кесилган, тимқора, фаттон кўзлари кишига кулиб боқса-да, тили заҳаргина бу қамарсиймо асли водийлик, жаҳон тиллари дорилфунунини битирган, қариқизликка ишончли номзод ёшида эди.

«Фарҳод» бозори атрофидаги икки хонали «хрущёвка» уйда қулоғи оғир, кекса онаси билан ижарада яшар, репетиторликдан бошқа тирикчилиги йўқ, якка тартибда дарс ўтар, ҳаммага сенсираб, русча муомала қилар эди.

Биринчи учрашувдаёқ ўртада қуйидаги суҳбат бўлиб ўтди:

– Демак, исминг Искандар?

– Шундоқ.

– Қаердансан?

– Искандардан.

– Отингни билдим, қаерликсан деяпман?

– Тушундим. Искандар – шаҳарчамизнинг номи. Жонибеков бор-ку, космонавт, уям ўша ердан чиққан.

– О, зўрсан-ку! Шаҳарчанинг номи сенинг шарафингга қўйилган экан-да? Ҳазил, ҳазил. Хўп, тил ўрганишдан мақсад нима? Ҳойнаҳой, Америкага суриб, трак ҳайдамоқчи бўлсанг керак? – деди Садаф жоду тўла кўзларини ўйнатиб.

Искандар шошиб қолди. Аввало, шаддод муаллимага нима деб мурожаат қилишни билмай боши қотарди. «Домла» деса, бу аёл киши бўлса, «устоз» ёки «опай» деса, қандай қабул қиларкин? Қолаверса, Садафнинг бир оз бўғиқ, шу сабаб маҳрамона туюладиган овози уни тамом довдиратиб қўйган эди.

– Кечирасиз, Садаф... – деб у бир зум сукут сақлади.

Муаллима унинг ҳолатини сезиб:

– Муродовна, – деб луқма ташлади.

– Ҳа, Садаф Муродовна, телефонда ҳам айтувдим, мен лицейда ўқийман. Ригадаги авиация институтига кирмоқчиман. У ерда имтиҳонлар инглиз...

– Демак, бўлғуси мимино¹ экансиз-да! «Чито-гврито, чито-маргалито!...». Ажойиб! Лекин, жаноб учувчи, сизга бир савол: Экзюперини ўқиганмисиз?

– Кечирасиз, Экз... ким дедингиз?

– Ҳм-м... Тушунарли. Экзюперини

¹ Мимино (грузинча) – лочин.

Мақсуд ХОЛОВ чизган суратлар.

Ўқимасдан туриб қандай учувчи бўлмоқчисан? – деди Садаф чимирилиб. – Майли, қани энди ишга ўтайлик.

Беш-ўнта савол билан синаб кўргач, Искандарнинг билимига баҳо берди: «ёмон»дан бир даража баланд, «яхши»дан бир даража паст.

Биринчи машғулот пайшанба куни, соат 15:00 га белгиланди.

Искандар учун азоб-уқубатли кунлар бошланди. У мутлақо бегона бу тилнинг мужмал қоидаларини эслаб қололмас, айниқса, муаллиманинг таъбири билан айтганда, ўзининг «хитойча» талаффузидан уялиб, лавлагиси чиқиб кетар эди. Садаф Муродовна эса худди чегарада сергак турган соқчидек, бирон ҳарф ёки товушда хато қилишга йўл қўймас, бундай густоҳликни қиролича Виктория ва Шекспир тилига нисбатан кечириб бўлмас хиёнат деб ҳисоблар, «Сен шўрликни нима қилсам экан-а?» деб бош чайқар эди.

Унинг луғатида «шўрлик» деган сўз «ақли паст» маъносини билдириши яққол сезилиб турарди.

Репетитор опанинг бозори чаққон, остонасида навбат кутиб турган тил талабгорларининг биронтаси машғулотга лоақал беш дақиқа кечикса, жарима жазоси ўлароқ дарсдан маҳрум этилар, олдиндан тўланган сабоқ пули эса қайтариб берилмас эди.

Искандар дерматин қопланган эшикнинг қўнғироқ тугмасини босди. Эшик қия очик эди. Ичкаридан муаллимасининг «Залга ўтавер» деган ҳорғин овози эшитилди.

Залда ҳеч ким йўқ, дераза олдидаги магнитофондан шикаста бир нола тараларди:

*«Фаридам, фаридим, фариштам» дединг,
Кулдиму кетдим.*

*«Мен сени ҳеч кимга алишмам» дединг,
Кулдиму кетдим...²*

Искандар турган жойида қотиб қолди.

Қўшиқнинг сўзлари ҳам, мусиқа-ю хонандаси ҳам нотаниш, кишини дали-де-вона қилгувчи самовий оҳанглар ката-лакдек хона бурчидан эмас, олис ва сирли, нур ичра фарқ ўзга бир олам қаъридан келаётгандек туюлар эди.

Рўпарадаги ошхона эшиги очилиб, кўлида қора финжон билан Садаф кўринди. Гуркираган ўткир қаҳва иси хонани тутди.

– Кофе ичасанми? – деб сўради Садаф магнитофонни ўчирар экан.

Искандар бош чайқади.

– Қуриб кетсин, иш кўп, тушлик ҳам қилолмадим, – деди муаллима креслога чўкиб.

– Бемалол овқатланиб олинг, мен дарсимни ўқиб тураман.

– Кўявер, – деди Садаф қаҳва ҳўплаб. – Мен ўзи тушлик қилмайман, бир қултум кофе ичам кифоя.

– Ия, очқаб қолмайсизми? – дея ажабланди Искандар.

² Фарида Афрўз шеъри.

“Қўрқма, бизни осмон эмас, ер ўлдиради...”

– Очқасам ҳам... чидайман. Чунки доим ўтириб ишлайман, семириб кетишим мумкин. Қолаверса, мени «тётя Садаф» деб чақиришларингдан қўрқаман, – деб илжайди у. – Репетиторлик, билсанг, дунёдаги энг оғир касб. Шахтёрликдан кейин, албатта. Тезроқ квартирага пул тўплаб олсам, тамом, ҳаммасини йиғиштирардим. Майли, дарсни бошлайлик.

– Кечирасиз, қўшиқ зўр экан...

– Ёқдими сенга? – деб сўради Садаф кўзлари чақнаб. – Хоҳласанг, флешкага ёзиб бераман.

Искандар қўшиқни кейинчалик такрор-такрор эшитди. Ҳар сафар тўғёнга тўлиб, «Фарида ким экан-а?» деб ўйларди.

Беш-олти машғулотдан сўнг ҳам иш юришмагач, у ўзини оқлагандек:

– Нима қилай, чет тили ўқитувчисини фақат лицейга келиб кўрган бўлсам, – деб ҳасрат қилди. – Отам Тошкент вилоятида нечта ўрмон хўжалиги бўлса, ҳаммасида ишлаган. Оиламиз билан кўчиб юрганмиз. Мен тўрт синф ўзбек мактабида, уч ярим йил рус, кейин қозоқ мактабида, бир синф ҳатто тожик мактабида ўқиганман.

– Шундоқ полиглот одамга инглиз тилини ўрганиш иш бўптими? – деб кулди Садаф. – Дангасалик қилмасанг бас. Қани, чалғимайлик, my friend³!

Муаллима қаҳва хўплаб олиш учун икки-уч дақиқа танаффус эълон қилди. Искандар бундан фойдаланиб:

– Садаф Муродовна, кечирасиз, лекин бу инглиз тили дунёдаги энг расво тил экан-ку! – деб «баёнот» берди.

³ My friend – дўстим.

– Нега? – деди Садаф қуралай кўзлари катта-катта очилиб.

– Буларингизнинг ёзгани билан ўқийдигани бир-бирига умуман тўғри келмайди-ку!

– Масалан?

– Масалан, «қарға» деб ёзади, «қор» деб ўқийди...

Садаф кулиб юборди, кейин жиддий тортиб:

– Инглизларнинг буюклиги ҳам, зўрлиги ҳам консерваторлигида, – дея изоҳ берди. – Сен айтаётган шу камчиликларни, нима, ўйлайсанки, улар ўзи билмайдими? Билади, албатта. Лекин авлодлар ўртасида узилиш бўлмасин деб буни тузатмайди. Шунинг учун бугунги инглиз ўнинчи аср тарихий хроникаларини ҳам, Байроннинг шеърларини ҳам бемалол ўқиб тушунади. Сен, масалан, Навоийнинг ёзганларини тушунасанми? Дарвоқе, Экзюперининг китобини топдингми?

– Топдим.

– Топганинг дуруст, лекин ўқидингми? Лоақал «Башар сайёраси»ни?

– Энди... – деди Искандар чайналиб.

– «Самолёт» деган боби бор, кейинги сафар гапириб берасан, уқдингми? Сезиб турибман, ҳойнаҳой, сени бир савол қийнайди. Мисол учун, нега «Daewoo» деб ёзилади-ю, лекин «Дэу» деб ўқилади, шундайми?

– Ахир учта ҳарф қолиб кетаяпти-ку?

– Тўғри, қолиб кетаяпти. Аммо бу тилнинг хусусияти шундай. Мен сенга айтсам, одамлар интеллект жиҳатидан икки тоифага бўлинади. Яъни, тақлидий ақл эгалари ва таҳлилий ақл эгалари. Бирин-

чи гуруҳга кирадиган кишилар тақлидчи бўлади, ҳамма нарсани борица қабул қилади. Тил қоидаларини ҳам. Шунинг учун, сезган бўлсанг, болалар чет тилини тез ўрганади. Иккинчи гуруҳ инсонлар эса ҳамма нарсани таҳлил қилишга, моҳиятни англаб етишга интилади. Уларнинг ичида кўп-кўп саволлари бор – дунёга, одамларга, жумладан, тилга ҳам. Сен ана шу тоифага мансуб экансан. Бу сенинг бахтингми, бахтсизлигингми – билмадим, лекин ҳақиқат шу, тушундингми?

– Демак, мен бу тилни ўлсам ҳам ўрганолмас эканман-да? – деди Искандар ҳафсаласи пир бўлиб.

– Нега энди масалани Ҳамлетга ўхшаб дарров «Ё ҳаёт, ё мамот!» деб қўйиш керак? – Садаф пешонаси, юз-кўзларига тушган соч толаларини силкитиб жилмайди. – Бошқа вариантлар бўлиши мумкин эмасми?..

Салон бўйлаб яна Диноранинг овози янгради:

– *Ҳурматли йўловчилар, самолётимиз турбулент ҳудудга кирмоқда. Ўриндиқларни вертикал ҳолатга келтириб, хавфсизлик камарларини тақиб олишингизни сўраймиз...*

Искандар мониторга кўз ташлади: турбулентлик ўрта даража. Чап қанотдаги иккинчи пилот – Дима Югай унга қараб негадир бош ирғаб қўйди. Шеригининг бемаъни бир одати бор – тинимсиз резина сақич чайнайди.

Шиддатли ҳаво ўрамалари самолётни титратиб, билинар-билинемас силкита бошлади.

Кўкракдаги оғриқ яна кучайди.

Демак, бу чулчут тилни ўрганиш учун синчков саволлардан воз кечиши, қуриб кетгур таҳлилий ақлини тақлидий ақлга алмаштириши керак. Аммо қандай қилиб – Искандар буни билмасди. Муаллима эса биларди.

– «Мистер Смитт билан миссис Смитт супермаркетга борди» деган матнларни қуруқ ёдлаш билан иш битмайди, – деди у бир куни. – Тил муҳитига бутунлай фарқ бўлишинг керак. Бунинг учун янги дарс услубига ўтамин.

Қўшимча сабоққа тўлайдиган пули йўқ эди, қисилиб-қимтиниб арзи ҳол қилди.

– Сен у ёғини ўйлама, – деди Садаф. – Вақтимиз жуда оз қолганини ўйла. Бир куни экипаж сардори бўлиб, Европаларга учарсан, ўшанда балки мени ўзингга стюардесса қилиб оларсан. Унутиб юбормасанг бас.

Искандар илжайиб қўйди.

Самолёт турбулент ҳудуддан чиқиб, яна осойишта уча бошлади.

Стюардессалар йўловчиларга таом тарқатишга киришди.

Садаф ҳам шулар қаторида бўлиши мумкин эди-я...

Бир сабоқ пайти Садафнинг тўсатдан ранги оқариб, беҳуш ҳолатга тушиб қолди.

Искандар қўрқиб кетди, ошхонага югуриб, стаканда сув олиб чиқди ва боши ўнг томонга қийшайиб қолган муаллима-сининг юзига апил-тапил сепди. Садаф сесканиб кўзини очди, Искандар узатган сочиққа юз-кўзини артиб:

– Қўрқма, тутқаноқ эмасман, – деди. – Магнит... магнит бўрони бўлаяпти.

– Духтир чақирайми? Қаерингиз оғрияпти?

– Юрагим... озгина. Дори ичсам, ўтиб кетади... Қани, қаерда тўхтаган эдик? «Past simple tense»⁴ мавзусига келган эдик, шундайми?

– Садаф Муродовна, сиз кириб дам олинг. Мен шу ерда кутиб ўтираман. Ёрдам керак бўлса, чақирарсиз.

– Қизиқмисан, қандай дам оламан, яна иккита бола келадиган.

⁴ Past simple tense – оддий ўтган замон.

“*Соғинч ғолиб келган тунларда ягона овунчи* – «Фаридам»ни қайта-қайта эшитарди.”

– Кимлар? Телефонини беринг, мен огоҳлантириб қўяман.

– Йўқ-йўқ... Мижозни йўқотиб қўйсам бўлмайди...

Искандар дафъатан қулоғи чиппа битганини сизди. Двигатель товуши ҳам, диспетчернинг сўзлари ҳам умуман эшитилмас эди. Оғзини катта-катта очиб, чуқур нафас олди. Югай унга қараб ниманидир гапирарди. Бир неча дақиқадан сўнг қулоғи очилгандек бўлди.

– «Fly Dubai»дан яна қўнғироқ қилишди, – деди шериги. – Командир, нима деб жавоб берсам экан-а?

Оббо! Маслаҳат сўрашга топган вақтини қаранг! Амирлик авиакомпанияси шеригини бир замон ишга таклиф қилган, кейин негадир жимиб кетган эди.

– Ўзинг биласан, – деди Искандар елка қисиб.

Сўнг тилининг тагига «Каптоприл» таблеткасини ташлади.

– **Э**нди дарсни роль ўйнаб ўтамыз, – деди Садаф бешинчи ойга келиб. – Сенинг ёшингда одам қайси тилни тез ўрганади? Баракалла, севги тилини. Шунинг учун бундан кейинги мулоқотларимиз ишқ-муҳаббат мавзусида бўлади, тушундингми? Инглизча биладиган қизинг борми? Йўқ дегин? Ҳойнаҳой, дугоналаринг ҳам ўзингга ўхшаган қишлоқилар бўлса керак? Ҳа, нега қовоқ-тумшуғинг осилиб кетди, қишлоқини қишлоқи дейди-да. Мен ўзим ҳам гўр эмасман, Қиргулини биласанми? Ўша жойдан – қаттиқ ердан

қалтираб чиққанман. Қишлоғингнинг оти қанақа эди?

– Қишлоқ эмас, шаҳарча, – деди Искандар тумшайиб.

– Нима фарқи бор? Буларга Тошкентдан бошқа ҳамма жой қишлоқ, агар билсанг. Ҳойнаҳой, холангнингми, аммангнингми қизига «бешиккертти» қилиб қўйилган бўлсанг ҳам керак? Бу, албатта, шахсий ишинг, лекин, модомики ҳозир инглиззабон маъшуқанг йўқ экан, наилож, бу ролни сен шўрлик учун мен бечарашка ўйнаб беришга мажбурман. Нима қилай, отанг пулини тўлаб қўйган. Қани, бошладик бўлмаса, my darling⁵. I love you, Iskandar⁶!

Табиийки, бу муносабатларни иккови ҳам ишқ эмас, ишқибозлик – flirt деб биларди. Улар рол тақозосига кўра хилват хиёбонларда бирга сайр этар, кино залларида ўтирган яккам-дуккам ўсмир ва қизчаларни лол қолдириб филмларни инглиз тилида муҳокама қилар, сўнг қаҳвахонада музқаймоқ ялаб, шакаргуфторликни давом эттирар эдилар.

Искандар янги йилдан математика ва физика бўйича инглиз тилида дарс ўтадиган репетиторларга қатнай бошлади, шу боис «ишқ достони» чала қолди.

Бу орада Садафнинг онаси оғир касал бўлиб, у хайр-маъзурни насия қилди-ю кампирни Қиргулига олиб кетди.

Искандар Ригада охирги кириш имтиҳонини топшираётганида Садафнинг аяси вафот этганини эшитиб, СМС-таъзиянома юборди.

⁵ My darling – азизим.

⁶ I love you, Iskandar – сени севаман, Искандар.

Қисқагина жавоб келди: «Ташаккур. Етим бўлиб қолдим, my friend...».

Ўн беш кундан кейин Искандар ўқишга киргани муносабати билан муаллима-сидан табрик олди: «Mimino, сен билан фахрланаман».

Самолёт оппоқ булутлар узра бир текис учиб борарди.

Искандар кайфиятини сездирмасликка тиришиб, йўловчиларга одатий қутлов сўзларини айтган бўлди.

Манзилга етиш учун яна икки соат у беш минут бор. Назарида вақт тўхтаб қолгандек туюларди. Оҳ, қани эди шундай бўлса, қани эди...

Шу тариқа Рига ва Тошкент ўртасида уч ярим йил давом этган пинҳоний ва эртаси мавҳум интернет-роман бошланди.

Садафнинг ҳазил ва қочиримларга тўла мактублари «Кичкина шахзодам!»⁷ деб бошланиб, «Қиргулида ўсган қаригул» деган имзо билан якунланганда, уларнинг ҳар бири тил, тарих, фалсафа, санъат ва ҳаёт илми бўйича гўёки ўзига хос мўъжаз википедия⁸ эди. Худода қараб айтганда, доно бир мураббия, оқибатли бир опа бўлса, шунчалик бўлар-да.

Искандар ҳам бошда талай вақт ана шундай ўй-фикр билан юрди. Аммо қалбига тушган меҳр учқуни бора-бора муҳаббат алангасига айланишини ўзи ҳам сезмай қолди – аввалига «Садаф Муродовна» деб расмий оҳангда хат ёзиб юрган бўлса, кейинчалик «Садафхоним» деб, у томондан жўяли бир эътироз билдирилмагач, «Азизам Садаф» деб мурожаат қилишга ўтди. Агар номаларини ўзбекчада ёзса, бу гапларни айтишга балки ийманган бўларди, аммо «улуғ ва

қудратли» рус тили бунга тўла имкон берарди.

Соғинч ғолиб келган тунларда ягона овунчи – «Фаридам»ни қайта-қайта эшитарди.

Охир-оқибат Искандар Садафни ростдан севиб қолганини англади. Англади-ю боши ғовлаб кетди. Ахир, бўлган-ку ҳаётда шундай воқеалар деб ўзига ўзи таскин беришга тушди, мана, Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳам ўзидан ўн беш ёш катта Хадича исмли бева хотинга уйланиб, саодатли умр кечирган экан. Аммо суннатга айланмаган бу ҳақиқатни Искандар тан олгани билан, ота-она-ю аҳли Искандар тан олармикан?

Ана шундай минг бир андиша қаршисида журъати тутдек тўкилиб, Садафга бу тўғрида оғиз очолмас, ҳамон иккиланар эди.

Шу орада муаллимаси тўсатдан «беда-рак йўқолиб» қолди. Бир куни эшитсаки, Бишкекда, «Onyx Hotel» меҳмонхонасида ишлаётган эмиш...

Искандарнинг юрагига ғулғула тушди. Садафни, унинг Садафини кимдир илиб кетадигандек туюлди. Зудлик билан, ҳадемай ёзги таътилга чиқиб, Тошкентга қайтишини, қизда зарур иши борлигини, агар у истаса, ҳозироқ Ригадан тўғри Қирғизистонга учиб боришга ҳам тайёр эканини маълум қилди.

Одатдагидек кинояли жавоб келди: *“Эҳтиёт бўл, mimino, қанотинг синиб қолмасин...”*.

Искандарнинг дили ранжиди, лекин қарори қатъий эканини билдириб, кетмакет номалар юборишда давом этди.

Орадан талай вақт ўтса-да, на Бишкек, на Фарғона, на Тошкентдан ҳеч қандай садо бўлмади.

Августнинг охирги кунлари эди, телефони мониторида бир хабар бомба янглиф портлади: *«Илтимос, энди менга хат ёзма. Қўнғироқ ҳам қилма. Орамизда неки ўтган бўлса – барини унут. Мен эрга тегаяпман, билдингми, эрга!!!»*.

⁷ Экзюперининг «Кичкина шахзода» асари бош қаҳрамонига ишора.

⁸ Википедия – интернет-энциклопедия.

“*Яхшигул ҳақиқатан ҳам яхши гул экан, бу сирни ҳеч кимга ошкор қилмади.*”

Искандарнинг юраги узилиб кетгандек бўлди. Ким билсин, балки бу маккора яна ҳазил қилаётгандир? Ёки бўз йигитни чиндан ҳам бўзлатмоқчимикан?

Ниҳоят, тинимсиз ялиниб-ёлвориб, телефон орқали боғланди. «Нега бундай қилдинг?» деган саволига Садаф шартта жавоб қилди: «Ўттиз яшар бедавони ким ҳам оларди? Масалан, сен ўзингдан олти ёш катта қизни олармидинг?».

«Албатта олардим! Оламан ҳам!..», – деб қичқирди Искандар йиғлагудек бўлиб.

«Олганинга ҳам, – деди Садаф дона-дона қилиб, – мен сенга тегмасдим. Тенг – тенги билан, тезак – қопи билан. Так что, тенгингни қидир, my darling!».

Кейин йигитга гап бермай, бўлажак куёв ҳақида бидирлай кетди. Исми Хўжахон, новқатлик ўзбеклардан, ёши қирқ иккида, бир йил бурун хотини ўлган, етти яшар қизчаси бор, ўзи қурилишда пайвандчи. Ҳеч қандай тўй-пўй бўлмас экан, ЗАГСда никоҳдан ўтгач, келин тўғри эрининг уйига бориб, бахтли хонадон бекасига айланар экан.

Садаф бу гапларни хандон кулиб айтса-да, Искандар унинг ҳам, ўзининг ҳам юраги қон йиғлаётганини сезиб турарди.

«Алоқа тугади».

Бу иборани одатда ҳарбийлар ва авиация ходимлари қўллайди.

Ўша охирги суҳбатдан сўнг Садаф билан мулоқот-алоқа бутунлай тугади.

Искандар ҳарчанд уринмасин, қизнинг дом-дарагини тополмади ва руҳан у билан абадиян вилолашди.

Ўқишни тугатиб, Тошкентга қайтди. Авиакомпанияга ишга кирди. Дастлаб икки йил аэропортдаги ҳаво минорасида – диспетчер лавозимида хизмат қилди. Аҳён-аҳёнда биронта учувчи касал бўлиб қолса, уни иккинчи пилот сифатида рейсга чақиришарди.

Учинчи йилга бориб, маҳаллий йўналишлар бўйлаб уча бошлади.

Ота-она томонидан уйланиш масаласи кўндаланг қилиб қўйилди. Пединститутда тарихдан дарс берадиган Соҳиба аммаси Яхшигул деган бир қизни топди. Бобур паркида номигагина учрашув бўлди.

«Яхшигулми, ёмонгулми, ишқилиб, сизларга маъқул келса – бас» деб удагиларига розилик берди. Қариндош-уруғ «кофир юртларда шунча юриб ҳам бузилиб кетмаган» ювош-ройиш йигитга қойил қолиб, алқади.

Тўй ҳам эл қатори ўтди. Базм кечасига чақирилган мусиқачилар орасида номи деярли чиқмаган, хунуккина бир ашулачи хотин ҳам бор эди. Навбати етгач, у дастлаб икки-учта ялла қилиб берди, сўнггра худди биров атай буюргандек, «Энди талабларингизга биноан» деб «Фаридам»ни айтиб қолди.

Искандар тўйнинг қандай тугаганини ҳам сезмади. Гўёки сеҳр-жоду қилингандек, бир ҳафта келин билан қўшилолмади.

Яхшигул ҳақиқатан ҳам яхши гул экан, бу сирни ҳеч кимга ошкор қилмади. Саккизинчи куни ҳаммаси изига тушиб кетди.

Тошкентга – ишига қайтди. Яхшигул Искандар шаҳарчасида қайнотақайнонасининг хизматини қилиб, боғ-

чада тарбиячи бўлиб ишлай бошлади. Эри уйга аввалига ҳар куни, кейинчалик эса икки-уч кунда бир келадиган бўлди. Яхшигул бундай сиртқи турмуш тарзига ҳам кўнди, кўникди.

Гоҳо Садаф эсига тушиб, юраги орзиқиб кетишини ҳисобга олмаса, дунёда Искандардан бахтли одам йўқдек эди.

Аммо шу алдамчи бахтга ҳам кўз тегди, саодатсиз бир айёмда Садаф яна йўлида пайдо бўлди: Ўшдан Тошкентга учаётган йўловчилар орасида муаллимаси ҳам бор эди.

Оқшом шаҳар ташқарисидаги «Уччинор» ресторанида учрашдилар.

Электрон сигарет чекишини айтмаса, Садаф деярли ўзгармаган, гўё орада олти йил ўтмагандек, ўша-ўша толмабел, санамараста, жоду кўзлари ҳамон жонни ўртарди. Искандар эса тўлишиб, қиёфаси улуғсифатлик касб этганидан ёшларидаги тафовут сезилмаслик даражасига етган эди.

Садаф ҳалиям хусни ва қоматининг қули экан – деярли ҳеч нарса емади, дастурхондаги унга атаб буюрилган анвойи таомлар қўл тегизилмасдан қолиб кетди.

Ресторандан чиқиб, метронинг «Буюк ипак йўли» бекатига қадар пиёда сўзлашиб кетдилар.

У эрининг Ўшдаги уйида ўн бир ойгина бирга яшабди. Кўзи ёришига икки ойча қолганида депортация муддати битган Хўжахон яна эски иш жойига – Новосибирскка жўнаб кетибди. Уч йилдирки, ўша ёқда, ўн ўн беш кунда бир қўнғироқ қилиб қўярмиш. Марҳум хотинидан ногирон қизи бор экан, Новқатда, бобо-момосининг қарамоғида эмиш. Хўжахондан ўғил кўрибди, оти Матлабхон, икки ярим ёшга тўлибди, лекин ҳали ота жонивор боласини бирон марта кўрмаган эмиш. Ўзи Тошкентга қайтганига анча бўлибди, вақтинча бир турфирмада ишлаётган эмиш. Виза ололса, Америкага кетармиш.

– Ўғлинг қаерда? – деб сўради Искандар.

– Тошлоқда, Роҳатой опамнинг қўлида. Қараб тургани учун ҳар ой икки юз доллар бераман. – Садаф шундай деди-да, телефонини очди: – Мана Матлабхон.

Суратда кўзлари қийиқ, дўмбоққина бир гўдак ўйинчоқ автоматни бағрига босганича тик қараб турарди.

– Мана шу бола сенинг ўғлинг бўлиши мумкин эди, – деди аёл дафъатан.

Искандар нима деярини билмасди.

– Нима учун унга тегдинг бўлмаса? – деб хўмрайди. – Нега менга йўқ деддинг? Ўлай агар, ҳалигача тушунмайман.

– Нимасини тушунмайсан? Сен мен каби бечоранинг дардини қаердан ҳам билардинг? – Аёлнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. – Фарғонада эди, учинчи курсда ўқиб юрганимда марғилонлик бир йигит совчи қўйди. Исми Билол, Ҳабибуллоҳ акамнинг ўртоғи эди. Иккаласи «Жаҳон бозори»да⁹ савдо қиларди. Камтаргина, камгап бола эди, менга ҳам маъқул келгандек бўлди. Унаштириб қўйишди. Тўйга йигирма кунча қолган эди, тўсатдан акам билан Билол ғойиб бўлиб қолди. Кейин билсак, икковиям хув феврал воқеаларида¹⁰ айбланиб, ҳибсга олинган экан, – Садаф жим бўлиб қолди.

– Кейин-чи?

– Кейин Билол ўн етти йилга кесилди. Ҳабибуллоҳ акам эса бедарак йўқолди, ҳозиргача ўлик-тириги номаълум... Фотиҳа бекор бўлди. Мени қайтиб биров сўрамади, чунки номимга қора тамға босилган эди. Ҳолбуки, Билол билан бор-йўғи икки марта, шунда ҳам келинаямнинг кўз олдида, ўн дақиқагина кўришган эдим... Турли назоратлардан безор бўлиб, ўқишимни Тошкентга кўчирдим. Бир амаллаб тугатдим шу ерда қолиб кетдим. Кейинги ҳаётим ўзинга маълум...

Садафнинг ҳикояси Искандарни чўчитди, лекин барибир ундан кўнгил узолмади.

Сўнг яна кўп бор пинҳона учрашди-лар.

Висол онлари гоҳ Садафнинг ижара уйида, гоҳ Искандарнинг «Ласетти»сида

ўтар эди. Икки-уч марта Оқтош томонларга чиқиб, дачаларда тунаб ҳам қолишди. Бундай кечаларда Искандарнинг уйдигиларга айтар баҳонаси тайин – авиаминорада навбатдан ташқари навбатчилик қилаётган бўларди.

Яхшигулнинг ёлғонга чиппа-чин ишониши, эрини лоақал кўнгил учун ҳам рашк қилмаслиги Искандарнинг қаҳрини кўзғатарди. Садафнинг эса уйдирма тўқишига, кимгадир ҳисоб беришига зарурат йўқ эди.

Висол кечаларида яна ўша нола-ю афғон янграрди:

«Фаридам, фаридим, фариштам» дединг,

Кулдим у кетдим...

Харқалай, Искандарнинг қалбида зигирдек бўлса-да, инсоф сақланиб қолган экан, Садаф, яхшими-ёмонми, бир бечора мусофирнинг хасми эканини ўйлаб, виждони қийналарди. Аммо Садаф бир оғиз гап билан унинг кўзини мошдек очиб қўйди.

– Раҳминг келаяптими? – деб сўради маҳбубининг кўнғироқ сочларини силаб ётаркан.

– Ҳа, – деб чин дилдан иқрор бўлди Искандар.

– Агар у сенинг ўрнингда бўлганида, сенга раҳм қилармиди?

– Билмадим.

– Хотин керак бўлса, уч йилда лоақал бир марта келмасмиди? Нима, ўйлайсанки, у Новосибирскда белига боғлаб юрибдими? Кўнглингни тўқ қилавер, ҳойнаҳой, биронта Машаними, Дашаними топиб олгандир. Сен ундан кўра бечора хотинингга ачинсанг бўларди, – деб илжайди Садаф. – Эсонгулмиди оти? Дарвоқе, қизинг неча ёшга тўлди, суратини кўрсатмайсанми?

– Менда сурати йўқ, – деди Искандар. – Бўлсаям бировга кўрсатмасдим.

⁹ «Жаҳон бозори» – Қўқондаги катта бозор номи.

¹⁰ Феврал воқеалари – 1999 йил 16 феврал куни Тошкентда содир этилган террорчилик ҳаракатлари.

– Нега?
– Қўрқаман. Кўз тегади.
– Ҳм-м... Сурати бўлмаса, исми бордир?
Искандар жавоб бермади.
– Ҳа, нега индамайсан, оти йўқми? –
деб сўради аёл лабини буриб.
– Оти... оти Садаф.
– Нима?! Ростданми?... – Садаф сапчиб
тушди. – Ақлинг жойидами сенинг?
Искандар бош чайқади:
– Албатта жойида эмас.
– Тавба! Қизинг кимга ўхшайди, сенга-
ми, онасигами?
– Уми? Сенга ўхшайди.
– Жиннилингинг аниқ. Қандай қилиб
менга ўхшасин?
– Билмасам. Ишқилиб, ўхшайди-да. Ху-
донинг қудратига шак келтирмассан?
– Унда мен ҳам хушомад учун «Матлаб-
хон сенга ўхшайди» дейишим керак экан-
да?
– Шарт эмас, – деди Искандар кулим-
сираб. – Шундоқ ҳам биламан ўхшашини.
– Ажаб! Қачондан буён генетика-
да бундай янгилик? – Садаф юзини
хушторининг кўксига меҳр билан бос-
ди...

Кирчиллама ёш йигит, у, табиийки,
қанотсиз фаришта эмас, Ригада
ҳам, Тошкентда ҳам Садаф ва Яхшигул-
дан ўзга не-не жононларни кўрган эди.
Аммо Садаф бошқа, бошқача, Искандар
таниган-билган аёллар орасида якто,
ягона эди.

Маҳбубасини ардоқлаб, зебу зарга кў-
миб ташлашга уринар, аммо севги сана-
ми «Кичкина Садафга сарфла» деб унинг
шашти ва ҳадяларини қайтарар, шу
тариқа йигитни ўзига баттар ром қилар
эди.

Шунчалик жасур, шаддод бўлишига
қарамасдан, Садаф нима учундир Искан-
дарни ҳар сафар парвозга кўзида ёш би-
лан, худди ҳаёт-мамот жангига жўнатаёт-
гандек кузатар эди.

«Восвос бўлиб қолибсан, “Нэшнл
жеографик”ни¹¹ камроқ кўргин» деб
Искандар уни койир ва меҳри янада тов-
ланиб кетар эди. Беихтиёр Яхшигул эси-
га тушарди: хотинининг назарида эри-
нинг самолёт ҳайдаши шунчаки далага
чиқиб, трактор ҳайдаш билан баробар
эди.

Садаф эса аэропортнинг тиббий
кўригига ишонмасдан, маҳбубининг қон
босими-ю ҳароратини ҳар гал ўзи қайта-
қайта ўлчар, кителининг кўкрак чўнта-
гини турли дори-дармонлар билан тўл-
диришни канда қилмас, «Худо кўрсатма-
сину, осмонда тобинг қочиб қолса, мен
нима қиламан?» деб жаврашини қўймас
эди.

«Қўрқма, бизни осмон эмас, ер ўлди-
ради, – деб файласуфлик қиларди Искан-
дар. – Қолаверса, сен севган Экзюпери
нима деган: *“Ҳаётга маъно берган нарсა
ўлимга ҳам маъно беради”*».

«Йўлга кетаяпсан, айтма бу гапларни»,
– дерди Садаф Искандарнинг лабларини
қайноқ бўсалари билан ёпиб.

Мастона ишқ кечаларининг бирида
маъшуқасининг оғушида мумдек
эриб ётар экан, Искандар тўсатдан:

– Мен ортиқ бундай яшаёлмайман, –
деди. – Бу ўғринча ҳаёт жонимга тегди.
Хотинимнинг жавобини бермоқчиман.
Сен ҳам ажраш – турмуш қурамыз.

– Зинҳор-базинҳор! – деди Садаф қути
ўчиб. – Ўйлайсанки, ЗАГСнинг печати
бизни бахтли қиладими? Иккита бегуноҳ
болани етим қилганимиз қолади, холос.

– Нега етим бўларкан? Хоҳласанг,
ўғлингни фамилиямга оламан. Болалари-
мизни олиб, Ригага кўчиб кетамиз. У ерда
ўртоқларим бор, иш топиб беришади.

– Тентак! Хўжахон билан хотининг ўлса
ҳам бунга кўнмайди. Нақ қирғин-қиёмат
бўлади.

¹¹ Ушбу телеканалдаги авиаҳалокатлар таҳлилига
бағишланган кўрсатув назарда тутилган.

“*Хат нима учундир ўзбекча ёзилган бўлиб, ғамза-истигно ва имло хатолари билан тўла эди.*

– Унда нима қилиш керак? – деди Искандар тирсагига ёнбошлаб.

– Билмасам. Кел, насия қайғуни ўйламайлик. Фақат шу кун, фақат шу лаҳза ҳақиқат, қолган ҳаммаси ёлғон...

Самолёт беш минг олти юз метр баландликда, автопилот режимида бир текис учиб борарди.

– Шеф, агар қарши бўлмасангиз, Останада «Fly Dubai»нинг офисига учрамоқчи эдим, – деди Югай ишшайиб. – Қани, бир азмойиш олиб чиқай-чи.

Искандар ичида уҳ тортиб, унга лоқайд назар ташлади.

– Дмитрий Геронович, бунинг учун аввал Останага эсон-омон етиб олиш керак, – деди расмий оҳангда, шеригини биринчи марта сизлаб.

Югай командирга ҳайрон бўлиб қаради.

Садаф тўсатдан тагин бедарак йўқолиб қолди. Икки ҳафта умуман ном-нишони бўлмади. Искандар айрилиққа чидаёлмай, севги хумори тутиб, ақлдан озаёзди.

Ўн бешинчи куни кечқурун ундан СМС келди. Хат нима учундир ўзбекча ёзилган бўлиб, ғамза-истигно ва имло хатолари билан тўла эди. Маъшуқасининг ундан ҳам баттар соғиниб-ўлгани сезилиб турарди. «*Кична шохзидим, чориззи бир коши конини кечрин. Айтовдим Матлахони отасини, абла у, баттаки урс хатинини урб, бошини йорипту. Машка полиска йозип берганкан опорип*

тикиб куйапти. СВОга¹² урушка жунтаман дипти сволчти. Дотлап йозвурди, абла бусям боламди отаси дип, борп элий мин порасни берип, апчикп олдм. Навгатка кети абла. Жонм, ман сизи катти упаман...».

Искандар буни ўқиб, «Садаф Муродовна, сизга фақат оғзакидан “беш” қўйса бўларкан» деб ичида кулди.

Яна бедор тунлар, яна ишқ кечалари бошланди. Лекин энди улар илгаригидек оташин эмас эди.

Дардисар эримни қутқараман деб бор-будидан айрилган Садафнинг кўнглига қил ҳам сиғмас, зеро, Тошкент деган бу тош шаҳарда у ҳамон бошпанасиз, овораи сарсон, истиқболида милт этган зиё кўринмас эди.

Бир куни, Саккизинчи март байрами арафасида – ё қудратингдан, поко Парвардигор! – мўъжиза юз берди. Искандар маҳбубасига Авиасозлар мавзесидан «евроремонт»и ва мебелу жиҳозлари билан икки хонали фиштин квартира совға қилди. Садаф «Олмайман, ололмайман...» деб роса йиғлади, аммо Искандар «Бахтли кунларимиздан эсдалик» дея оёқ тираб туриб олди.

«Хоҳласанг, ўғлингни олиб келиб бирга яшайвер», – деди тантилиги тутиб. «Раҳмат. Ўғлимни яхши кўраман, – деди Садаф унинг елкасига бош қўйиб. – Лекин сени ҳаммадан ҳам яхши кўраман. Фақат иккимиз бирга бўлишимизни истайман, тушунаяпсанми, фақат иккимиз!».

¹² СВО (Специальная военная операция) – Россия Украинага қарши олиб бораётган ҳарбий ҳаракатлар.

Шу тариқа улар бу муҳаббат ошёнида қанча-қанча кун ва тунларни ҳузур-ҳаловат оғушида кечирдилар.

Пастда қалин қор қоплаган тоғ чўққилари ярқираб кўзга ташланарди. Музликлар нафаси гўёки ичига ёпирилиб киргандек туюлиб, Искандарнинг бутун вужуди жунжика бошлади. Чап қўли ва оёғи увишиб, кесақдек жонсиз бўлиб қолганини сезгач, ростакмига кўрқиб кетди. Дўнг пешонасида совуқ тер томчилари йилтиради. Фақат энг мушкул дамларда эсланадиган, бошқа пайт бутунлай унутиладиган зот ёдига тушди.

«Худо-ё, шарманда қилма! Худо-ё, ўзинг куч-қувват бер! – деб унсиз шивирлади. – Мен-ку, бир гуноҳкор бандангман, лекин манави бир юзу етмиш саккизта йўловчига ўзинг шафқат қил...».

Самолёт эса ҳамон бир маромда учиб борарди.

Нихоят, Искандар энди Садафсиз яшай олмаслигига узил-кесил иқрор бўлди. Яширинча Софья Лазаревна деган адвокат кампирни топиб, ўзини Яхшигулдан, Садафни Хўжахондан қонуний ажратиш тўғрисида маслаҳат қила бошлади. Чет элларга ҳужжат юбориб, иш қидиришга тушди. Санкт-Петербург билан Ригадан рад жавоби келди, аммо Минскдаги чоғроқ хусусий авиакомпания унга харидор бўлди.

Гап Садафни кўндиришда қолган, бироқ қачон бу ҳақда сўз очилса, маҳбубаси тумшайиб олар эди.

«Нега тушунмайсан, энди кеч, азизим, – деди бир куни. – Фақат таъна деб билма: менда танлов ҳуқуқи мутлақо йўқ эди, аммо сенда бор эди-ку? Начора, тақдирни ўзгартиролмайсан. Кейин... би-ламан, мендан ҳам тез орада совуйсан. Худди хотинингдан зерикканинг каби».

«Ҳеч ҳам-да!».

«Катта кетма. Эр зоти борки, хотинидан зерикиб-безиб яшайди. Фақат тўқсон фоизи буни яширади».

«Шу ақлинг охири бошингга етади, – деди Искандар кулимсираб. – Наҳотки, сенинг ҳисобинг бўйича мен қолган ўн фоизга кирмасам?».

«Билмадим. Кел, болаларимиз бор, яхшиси, тинчгина хайрлашайлик».

Бу сўзни эшитиб Искандарнинг жунуни кўзиди, айна пайтда ич-ичидан зил кетди.

...У навбатдаги ишқий ўйиндан сўнг тўйган кўзидек тамшаниб ўрнидан турди. Садафнинг кўзларидан ўпиб, «Остонага бориб келай, ҳаммасини узил-кесил ҳал қиламиз» деди.

Бу кечани ҳовлисида – Искандарда ўтказди. Қизчаси шамоллаб қолган экан, тун бўйи иситмалаб чиқди. Кўнгли ғаш бўлиб, эрталаб Яхшигулни боласи билан Ғазалкентдаги касалхонага жойлаштирди. Онасини бозорга олиб бориб келди, кейин ёнбошлаб, озгина ухлади.

Хотини йўқ, қизи йўқ, уй хувиллаб ётарди, сафар анжомларини ўзи тайёрлашга тутинди. Хизмат гувоҳномаси ва аэропортга кириш рухсатномасини ҳеч қаердан тополмади. Кителининг чўнтақларини ағдариб қаради, машинасини обдон титкилаб чиқди – ҳеч жойда йўқ.

Ҳойнаҳой, Авиасозларда, Садафнинг уйида унутиб қолдирган бўлса керак. Маҳбубасига кўнғироқ қилди. «Телефон ўчирилган ёки хизмат доирасидан ташқарида» экан. Ҳайрон қолди. Ким билсин, балки Фарғонагами, Новқатгами жўнаворгандир.

Остонага рейс эрта кечаси 23:50 да. Демак, ҳужжатларини бугун бориб олиб қўйгани маъқул.

Онасининг «Ҳой-ҳой, қаёққа, ҳозир ош сузаман» деб жаврашига ҳам қарамасдан, шошилиб Тошкентга жўнади.

Подъездга кираётиб, беихтиёр тепага қаради. Учинчи қаватдаги квартира деразалари қоп-қоронғи эди.

Эшикнинг қулфини ўзининг калити билан очиб, бамайлихотир ичкари кирди. Йўлакдан тўғри ётоқхонага йўналди ва чироқни ёқди...

Кейин бу машъум манзарани неча бор хаёлида тикламоққа уринди, лекин айти ҳолатда кўз олдига келтиролмади. Эсида қолгани – қипяланғоч Садафнинг сапчиб тўшакдан тургани-ю девор тагидаги креслога ташлаб қўйилган зангори халатни юлқиб олиб эгнига илгани ва ғазабдан чақчайган кўзлари, «Ҳа, пойлаб келдингми, номард?!» деб қичқиргани.

У Искандарни йиқитиб юборгудек шиддат билан эшикка отилди.

Эс-ҳушини йўқотган Искандар кечагина ўзи шахзода бўлиб айш сурган лаззат тўшагида чойшабга бурканиб ётган эркакнинг пуштиранг тепакалига қараб, бир зум титраб-қалтираб турди. Сўнг уни тепиб юборди-да, беихтиёр Садафнинг ортидан судралиб йўлакка чиқди.

У даҳлизда деворга суянганча шифтга боқиб турарди.

Бу – Искандар ўн икки йилдан бери биладиган, оташин бир муҳаббат билан севиб-суйган, кўйида уни телба қилиб қўйган, қалбининг ҳукмдори, ҳаётининг маъносига айланган Садаф эмас, йўқ, ба-тамом бошқа – нотаниш, еттиёт бегона бир аёл эди!

– Мана, Садафнинг аҳволини кўрдинг! – деб шивирлади у. – Хўш, кўнглинг жойига тушдими?.. Ҳойнаҳой, манавинга келгандирсан? – У халати чўнтагидан малла филофли хизмат гувоҳномасини оларкан, қаршисидаги карахт кимсага юзланиб, жилмайгандек бўлди. – Ма, ол матоҳингни! Бошқа иложим йўқ эди, тушунаяпсанми, йўқ эди! Кўрқма, эртагаёқ даф бўламан бу шаҳардан – уйинг ҳам, жойинг ҳам ўзингга буюрсин!

– Қаёққа... қаёққа кетасан?! – деди Искандар чала бўғизланган одамдек хирллаб.

– Билганимда ҳам сенга айтармидим? Мени қидириб овора бўлма. Тополмай-

“*Самолёт филдираклари қарсиллаб бетон йўлкага тегди. Баллонлар остидан сариқ-қизғиш учқунлар сачраб кетди.*”

сан. Сендан ягона ўтинчим: бу бахтиқаро Садафни унут. Фақат кичкина Садафни эҳтиёт қил. Жонинг борича асра. – Ногаҳон бурилиб, деворни қўшқўллаб ура бошлади, кейин бирдан овози пасайди, мулойимлашди: – Алвидо, *mimino*, дарсимиз тугади. Охирги дарсимиз бу! Илтимос, энди кет. Кет! Ке-ет!.. – дея увиллашга тушди.

Ортиқ бу ерда қолишнинг иложи йўқ эди. Искандар бир-бир босиб зинаподан тушиб бораркан, дафъатан оёқ-қўли бўшашиб, панжарага суяниб қолди.

Кандай кеч бўлганини билмади. Фақат бир нарсани биларди – энди ҳаёти ҳеч қачон илгаригидек бўлмайди. Ҳеч қачон!

«Ахир, эртами-кечми айрилиш муқаррар эди-ку! Бўлди-да энди! Хўкиздекар-как, қўйиб берса, хўнгиллаб йиғлайсан-а, сўтак!» деб ўзини ўзи янардди.

Бениҳоя алам қиларди. Садафни «мегажин», «қанжиқ» деб, боло-ю баттар деб ўзбек, рус, инглиз тилларидаги энг ифлос, қабиҳ сўзлар билан сўкиб, лаънатларди. «Менга хиёнат қилдинг-а, фоҳиша!» деб гудранар, аммо хиёнатнинг жавоби хиёнат экани ҳаёлига келмас эди.

Сўкиб-сўзлаб, охири ҳолдан тойди. Шунча таҳқир-ҳақоратлардан сўнг лойбалчиққа қорилган Садафнинг жирканч қиёфаси ҳаёли кўзгусидан батамом ўчиб кетиши керак эди. Аммо не қилсинки, не кўз билан кўрсинки, бу қамар сиймо заррача хира тортмади, аксинча, ҳамон нур ичра чарақлаб, унинг юрагини ўртаб, кулиб қараб тураверди.

«Фаридам, фаридим, фариштам» дединг, Кулдим кетдим...

Искандарнинг кўзида ёш, бўғзида йиғи тош бўлиб қотиб қолди.

Йигирма тўққизга қадам қўяётган азамат кема сардори, тоғни урса талқон қиладиган забардаст бу йигитнинг шу тобдаги дарду туғёнини, аҳволи руҳиясини дунёда ёлғиз бир одам тушунар, мажруҳ кўнглига малҳам бўла олар эди.

Минг афсуски, бу инсон энди йўқ – ўтган кеча тириклайин йўқ бўлган эди.

Самолёт паға-паға булутлар оралаб паствай бошлади.

– Ҳурматли йўловчилар! Бир неча дақиқадан сўнг самолётимиз Остона шаҳрининг халқаро аэропортига бориб қўнади. Хавфсизлик камарларини тақиб...

У Диноранинг қолган сўзларини эшитмади. Чап тўшининг остида нимадир чидаб бўлмас даражада куйдирарди. Икки кураги орасидан шовиллаб тер қуя бошлади. Кўйлаги жиққа ҳўл бўлиб, баданига чиппа ёпишиб қолди. Куч-қувват тарк этиб бораётган мажолсиз қўллари пулт билан бирлашиб, гўёки унинг таркибий бир бўлагига айланиб кетгандек эди.

Лекин, ажабки, шу ҳолида ҳам мияси ишлашда, фикрлашда давом этарди: «Наҳотки, ҳаммаси тамом? Наҳотки?!».

Ниҳоят, самолёт филдираклари қарсиллаб бетон йўлкага тегди. Баллонлар остидан сариқ-қизғиш учқунлар сачраб кетди.

Сўнгги зарба!

Сўнгги нафас...

Салондаги тўрт-бешта аж-набий йўловчи ўз одатлари-га кўра қарсак чалиб, учув-чиларни олқишлаган бўлди.

Искандар пулт устига бош қўйиб, қимир эт-май ётарди.

Иккинчи пилот шундаги-на қандайдир фавқулодда, даҳшатли ҳодиса юз берга-нини фаҳмлаб етди, сапчиб ўрнидан турди-да, Искан-дарнинг тепасида пайдо бўлди.

– Командир! Командир, сизга нима қилди? – деб унинг елкасидан ушлаб сил-кита бошлади. – Искандар Исроилович! Нега индамай-сиз?! Динара! Динара! – деб бақирди Югай қисик кўзла-ри соққасидан чиқиб кет-гудек бўлиб ва жон ҳолатда бошқарувни ўз қўлига олди.

Динора кабинага учиб кирди-ю апил-тапил Искан-дарнинг томирини ушлади ва бир неча дақиқадан сўнг ўкраб юборди.

– **Х**урматли йўловчи-лар! Шунинг билан парвозимиз ниҳоясига етди. Кема сардори... кема сардо-ри... – Динора бўғзига йиғи-тиқилиб, эълоннинг да-вомини ўқиёлмади, унинг ёнида турган Захро кўзёшларини ар-тиб, шеригининг қўлидан микрофонни олди-да: – Кема сардори Искандар Исро-илов ва экипаж сизлар билан хайрлаша-ди ҳамда авиакомпаниямиз хизматидан фойдаланганингиз учун миннатдорчи-лик билдиради, – деб парвозга нуқта қўйди.

«Тошкент эйрвэйс» компаниясининг Тошкент – Остона йўналиши бўйича 1386-рейс билан парвоз қилаётган «Эйр-бас – 320» самолёти авиаҳалокатга уч-рагани, ҳалокат натижасида бир киши қурбон бўлганини бир юзу етмиш саккиз-та йўловчидан биронтаси сезмади.

Мюнхен, 2025 йил 8 март

АКМАЛ НУР

Ўзбекистон
халқ
рассоми

Рангларни
эшитиш
керак

Болалик орзум наққош бўлиш эди. Биларсиз, илгари уйлар, чойхоналар шифти нақш билан безалар эди. Шундоқ бош кўтарсангиз, бетакрор ранг ва ҳаёл каби чексиз буралиб кетган чизиқлар дунёсига ошно бўлардингиз. Юқоридан кўксингизга гўзаллик қуйилиб турарди. Афсуски, ҳозир кўпчилик наққошлик санъатининг бу йўналиши ҳақида ҳатто тасаввурга ҳам эга эмас. Баъзида ўша даврларда яшган одамлар ҳам бу санъатни аллақачон унутиб юбордимикан деган ҳаёлларга бораман. Буни миллатимиз учун катта йўқотиш бўлди деб ўксинаман. Чунки халқ амалий санъатининг бетакрор турларидан бири бўлмиш нақшда миллатнинг қалби мужассам.

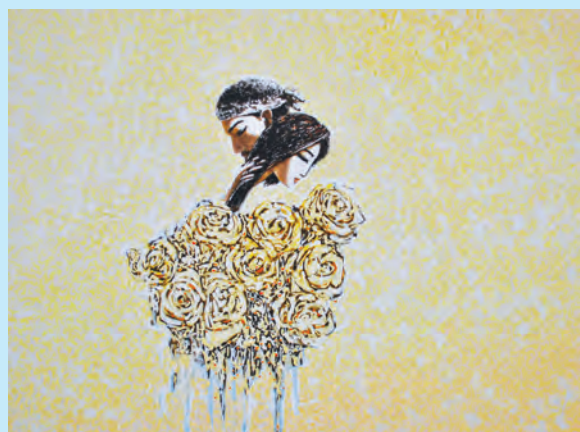

“Туғилиш”

Мато/мойбўёқ
140x100 см
2012

“Овутиш”

Мато/мойбўёқ
85x100 см
2019

Нега дейсизми? Ўзбек миллатининг кўнглида синиқ чизиқлар йўқ. Нақшларда барча чизиқлар бир-бири билан узвий равишда гўзал боғланиб кетади – шу ҳолат ўзбекнинг характериға ҳам кўчган. Кесиб гапирмаймиз, шартта ҳал қилмаймиз... Ўйларимиз, фикрларимиз бир-бириға уланиб, чирмашиб бо раверади. Балки шу феълимиз сабабдир, қийинчиликни ҳам, оғир гапларни ҳам ичға ютиб кетаверамиз. Бу ишимиз кўп ҳолларда фойдадан кўра зарар келтириши эса бошқа масала.

“Анорзорда”
Мато/мойбўёқ
110х130 см
2010

*Отам раҳматли уйда бизга
Навоий ғазалларини оҳангга
солиб, ёд ўқиб берарди.
Ҳатто саксон ёшида ҳам бу
одатини канда қилган эмас.*

“Автопортрет”
Мато/мойбўёқ
87х107 см
1985

Шундай ғамгин ўйлар босиб келганда ўзимга яхшиям биз жуда катта халқмиз, яхшиям бизда Хоразм санъати бор деб тасалли бераман. Хоразм санъати буткул бошқа фалсафа устига қурилган. Унда аниқ геометрик шакллар бор ва кўп. Унда гўзаллик қалбдаги шиддат, феълдаги кескинлик билан ёнма-ён юради. Хоразмликларнинг феъли ҳам шунга мос. Уларнинг аксарияти дилидаги гапни дангал айтиб, масалага жойида кескин нуқта қўяди. Баъзан кўпчилигимизга айти шу хислат етишмаслиги оқибатида кўп ишларимиз ўлда-жўлда қолиб кетаётганга ўхшайди.

Бўз бола пайтим наққош бўламан деб пойтахтга келдим. Бироқ мақсад ва режаларим ўзгариб кетди. Ижодий ишларим билан танишган Ўзбекистон халқ рассоми, устоз Неъмат Қўзибоев ҳужжатларингни рангтасвир йўналишига топшир деб айтди. Очиги, ўша кезлар рангтасвир ҳақида деярли тасаввурга эга эмас эдим. Шу сабаб энг паст баҳо олиб, билим юртига аранг илашдим.

Неъмат Қўзибоев нега бундай йўл тутганини энди-энди тушунаяпман. Бир замонлар наққош бўлиш истагида юрган йигитнинг рассом бўлишига, рангтасвир билан шуғулланишига, ўйлайманки, устозим Неъмат Қўзибоевнинг ўша вақтдаги қарори катта туртки, балки асосий сабаб бўлган.

**Рассомнинг
онаси**

Баъзан ўйлаб қоламан: инсонга қўйиладиган исм ҳам тақдирни белгилаши мумкинми деб. Туғилганим хабарини эшитганида раҳматли бувим радиода Акмалхон ва Бобохон Субҳоновларнинг ашуласини эшитиб ўтирган бўлади. Ўшанда чақалоқнинг исмини Акмал қўйинглар, келажакда санъаткор бўлсин дея ният қилган экан. Рассомлик туйғуси ҳам қўшиқ каби юракдан оқиб чиқмаса, қийин.

Қолаверса, элимизда суяк суради деган гап ҳам бор. Отам раҳматли уйда бизга Навоий ғазалларини оҳангга солиб, ёд ўқиб берарди. Ҳатто саксон ёшида ҳам бу одатини канда қилган эмас. Узун тунлари дастурхон бошида ўтириб, ғазал тинглардик.

Отам ҳеч қачон ўтириб ғазал ўқимаган. У кишининг тик оёқда турганини кўриб, хижолат бўлиб ўтиринг десак ҳам барибир билганидан қолмасди. Ўйлашимча, бу аввало ижодга, сўнгра ҳазрат Навоийга юксак меҳрдан бўлса керак. Ҳозиргача отам бунча ғазални қандай ёдлади экан деб ҳайрон бўламан.

Отамнинг санъатга қизиқиши ҳам кучли эди. Шу иштиёқ боламга ҳам кўчсин деганми, ёш бола чоғим менга най сотиб олиб берди. Ўша замонлар яшаш ҳозиргидай тўкин-сочин бўлмаган. Оиламизда фақат отам ишлаб пул топган. Катта рўзғорнинг юки елкасида бўлган. Яъни, у кишига боласи учун най сотиб олиб бериш осон бўлмаган. Олти бола-нинг еб-ичиши, устибошидан бир-икки сўм орттириб, эрка фарзандига най сотиб олиши катта жасорат бўлган. Най туфайли оиламизда ҳеч ким оч ёки кийимсиз қолиб кетмаган албатта.

Ўшанда най чалишни ўрганишга астойдил бел боғладим. Асрор амаким ва у кишининг ўғли Аҳрор акамга шогирд тушдим. Асрор амаким ўша кезлар дутор чалиб, қўшиқ айтарди. Ота-бола каминага най чалишни ўргатиш учун роса ҳаракат қилди. Аммо худо юқтирмаса қийин экан, бу ишни эплотмадим.

Орадан яна бир қанча вақт ўтиб, отам доира олиб келди. Ўзимча бир муддат тарақа-туруқ қилиб доира чалаётган киши бўлиб юрдим. Очиғи, озгина қўлим келишгандай бўлди ҳам. Барибир профессионал доирачи бўлишга кўзим етмай, ундан ҳам воз кечдим.

“Қуй”

*Мато/мойбўёқ
90х90 см
2015*

Ёшим сал улғайгач, махсус муסיқа мактабига қатнай бошладим. У ерда рубоб чалишни ўргандим. Хайрият, бу иш қўлимдан келди. Ҳозир ҳам дам олиш мақсадида унда-бунда рубоб чертиб тураман. Куй чалаётганда тутқич бермас хаёлларим бир ўзанга тушаётгандек бўлади.

Бу хотираларни эслашдан мақсадим шулки, ҳар бир инсон муסיқа илмидан озми-кўпми хабардор бўлиши лозим. Муסיқага ошно қилган отамдан бир умр қарздорман. Илло, муסיқа билан тасвирий санъатни бир-биридан сира ажратиб бўлмайди. Улар бир-бирини тўлдириб туради. Бир донишманд айтган экан – ранглар жилосини эшитиш, муסיқани кўра билиш даркор.

Бадиий академия таркибидан мусиқани чиқариб юборишларига йўл қўймадим. Бу даргоҳда муסיқа ҳам, рангтасвир ҳам бўлиши шарт деб ҳисоблайман.

Рассомнинг
онаси ва
ака-укалари

“Икзорлик” (диптих)

Мато/мойбўёқ
80x35 см
2016

“Балиқ”

Мато/мойбўёқ
35x50 см
2006

“Она портрети”

Мато/мойбўёқ

75x80 см

1987

*Муסיқа билан тасвирий
санъатни бир-биридан сира
ажратиб бўлмайди. Улар бир-
бирини тўлдириб туради.*

Рассомлик истеъдоди ҳам қондан ўтган бўлса керак деб ўйлайман. Онамнинг отаси Эшондадахон бобом расм чизиб тураркан. Бу 1920 – 1930-йилларга тегишли гап. Аслида бобом ҳайдовчилик қилиб кун кўрган. Ишдан қайтаётиб у киши ҳар кун маҳалламиздаги сандиқчилар растасини оралаб келаркан. Сандиқчилар эса сандиққа нақш солиш учун ҳар хил ранглардан фойдаланади. Улардан қолган-қутган рангларни бобом сўраб олиб, уйга келгач, картон

қоғозга расмлар чизаркан. Бобом жуда кўп сурат чизган. Бироқ эътиборсизлик туфайли кўплари йўқ бўлиб кетган. Айримлари Наманганда бўлган сув тошқини маҳали оқиб кетган. Бобом чизган суратлардан фақат бир донасини ҳамон уйимда сақлайман.

Шу ўринда бир гапни маълумот сифатида айтиб ўтишни истардим. Бобом чизган ўша сурат муҳаббат ҳақида. Уни кўрган рассом борки, менга беринг деб сўрайди. Нимага? Чунки мазкур суратда шарқона ва ҳақиқий ўзбекона руҳ балқиб туради.

Шу кунгача яратган ясарларимнинг аксарияти муҳаббат мавзусида эканини санъат ихлосмандлари яхши билади. Мана нима учун бу мавзуга бот-бот мурожаат қилавераман. Чунки бу менга бобомдан қон орқали ўтган.

“Куй”

Мато/мойбўёқ, 80х80 см
2017

1990-йилларда баъзи одамларнинг гапига кириб Ўзбекистондан кўчиб кетмоқчи ҳам бўлган эдим. Кетолмаганман. Нимага? Илдизим шу заминдан куч олаётганини англаш бунга йўл бермаган. Кетсам, ҳавода муаллақ қолишимни тушунганман.

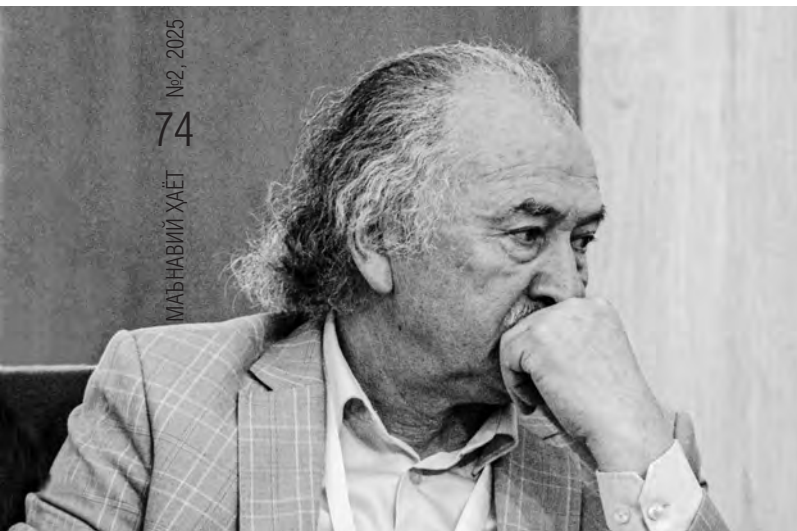
Мактабда сабоқ берган муаллимларимдан жуда миннатдорман. Уларнинг беминнат меҳнати бекиёс. Адабиёт ва санъатга мойиллик уйғотган ҳам улар аслида. Айниқса, адабиёт ўқитувчимнинг таъсири катта. Кўп шеър ёдлатган. Ҳозир ҳам ўша шеърлар ёдимдан чиққани йўқ. Адабиёт инсонга ахлоқий тарбия беради. Китоб мутолааси катта таъсир кучига эга. Афсуски, ҳозир кўпчилик китоб ўқишдан йироқлаб кетди. Одамлар планшет, смартфон ва гаджетларнинг қули бўлиб қолди. Ҳамма ахборотни шулардан олишга одатланди. Менимча, бу кетишда яқин йилларда одамлар ёзишни ҳам унутиб юборса керак.

“

Адабиёт инсонга ахлоқий тарбия беради. Китоб мутолааси катта таъсир кучига эга.

Илгари мактабда хуснихат деган дарс бўларди. Ҳозир бу дарс борми, йўқми, очиғи, хабарсизман. Хуснихат дарси бекорга таълим дастурига киритилган эмас. Кўпчилик бу дарсда чиройли ёзишни ўрганар эди. Ҳамма ҳарфлар чиройли ёзиларди. Айниқса, бу рассом бўлмоқчи бўлган кишига жуда қўл келади. Чунки рассомнинг ёзуви ҳам чиройли бўлиши шарт. Аслида ҳаммаси тарбия билан боғлиқ. Масалан, бир одамнинг ёзувига қараб, унинг ички дунёси, орзу-нияти, ахлоқини билиб олиш мушкул эмас.

Ўзбекистон халқ рассоми Неъмат Қўзибоев, Раҳим Аҳмадов сингари устозларнинг маърузаларини тинглаб, кўп билим олдик. Шу билан бирга, ўқиган китобларимиздан ҳам кўп нарсa ўрганганмиз. Дунёни англаш, дунё фалсафасини ўрганиш учун кўп мутолаа қилиб турган одам кам бўлмайди. Ўзимизнинг буюк ёзувчи ва шоирларимиздан тортиб, дунё назми ва насрининг энг гўзал асарларидан одам кўп нарсаларни топади.

Рассом марказий кўргазмалар залида

Баъзан кўнглингизга мос келмаган асарларни ўқимаганингиз ҳам дуруст экан. Достоевскийнинг «Телба» романини ўқиб, ўзим тентак бўлиб қолишимга бир бахя қолган. Сўнгра унинг асарларини ўқишни йиғиштирдим. Романтик бўлганим учун Мопассан, Балзак, Ҳерман Ҳессе, Стендал, Шекспир, Чингиз Айтматовларнинг асарларини севиб ўқийман. Уларнинг асарларидаги тоза руҳ кўпроқ ўзига мафтун этади.

Навоий бобомизнинг асарларини ҳам севиб мутолаа қиламан. Ижодимда ҳам энг кўп мурожаат қилган асарларим «Лайли ва Мажнун» ва «Фарҳод ва Ширин» дostonлари. «Лисонут-тайр» асарини ҳам қайта-қайта ўқиб тураман. Асардаги фалсафа, образ, ифода мудом ўзига ром этади.

Қисқаси, бадиий асарлар рассомнинг шаклланишига, ижодда ўзига хос йўлини топишига, дунёқараши ва фантазияси ўсишига катта ёрдам беради. Масалан, Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» асарини ўқиган киши Зайнабни салбий қаҳрамон деб ҳисоблайди. Асар асосида олинган кинофилмда ҳам шунга катта

урғу берилган. Аслида ундай эмас, Зайнаб ҳам ўзининг бахти учун курашган муштипар бир аёл. Ким бахти, оиласи учун курашмайди? Фақат Зайнаб ожизалигига бориб қўлига заҳар олади. Бор-йўқ айби шу унинг. Шунинг учун ҳам хаёлимдаги Зайнаб образини яратганман.

Халқ оғзаки ижодини ўрганиш ҳам жуда фойдали. У ерда рассом халқнинг орзусидаги кўплаб образларни топиши мумкин. Достонлардаги оҳанглардан қувонч ва қайғуни, дард ва ситамни ҳис қилади одам. Халқимизнинг орзу-умидларини кўради.

“

Достоевскийнинг «Телба» романини ўқиб, ўзим тентак бўлиб қолишимга бир бахя қолган.

“Муҳаббат асирлари”

Мато/мойбўёқ

120x100 см

2007

Китоблар ҳаётдаги чинакам устозларим бўлган. Талабалик чоғларим институтдаги бир қолипга тушиб қолган ўқитувчиларнинг фикрларига қўшилмаганим учун ўқишдан ҳайдаб юбормоқчи ҳам бўлишган. Ҳолбуки, мен шуларга ўхшаб қотиб қолишни сира истамасдим, доим ўзгача фикрлашга интилардим. Ўзимча янгилик қилмоқчи бўлардим. Эндилар ўйласам, асл ижодкорни қолипга солиб бўлмас экан. Қолипга тушган ижодкор ўлади. Бугун ҳам институтларда бир қолипни ушлаб келаётган ўқитувчилар бор. Улар билиб-билмай шу йўл билан тасвирий санъатнинг ривожланишига тўсқинлик қилмоқда.

Камолиддин Беҳзод асарларини жуда яхши кўраман. Ўзим ҳам бир вақтлар миниатюрага кўп мурожаат қилдим. Чунки миниатюра ва нақш санъатлари дунёни бир хил кўради, бир хил тушунтиради.

Болалигимдан дунёдаги машҳур музейларга боришни орзу қилардим. Олтинчи-еттинчи синфда ўқиб юрган кезларим хонамга буюк италян рассоми Рафаэл Сантининг «Мадонна» асарини осиб қўйгандим. Шу асар жуда ёқарди. Унинг илоҳий бир сири бор деб ўйлардим. Суратдаги аёлни осмондан тушган фариштага менгзардим. Шу тариқа Рафаэл Санти асарларининг ошиғи бўлиб қолдим.

Талабалик чоғларим институтдаги бир қолипга тушиб қолган ўқитувчиларнинг фикрларига қўшилмаганим учун ўқишдан ҳайдамоқчи ҳам бўлишган.

Ҳаёт ҳикматга тўла экан. Тақдир тақозоси билан Италияга бориш насиб қилди. Эрта тонг қаҳва ичиб ўтирсам, асли россиялик бир аёл ёнимга келиб сўради.

– Урбинага бормайсизми?

Бу гап мени бирдан тўлқинлантириб юборди. Аёл айтаётган шаҳар номи менинг орзум билан уйқашлигини у қайдан билсин! Камина кўпдан бери Урбинага боришни, Рафаэл Сантининг уй-музейини кўришни ният қилиб юрардим-ку!

– Рафаэл Санти ватанигами? – қулоғимга ишонмай ҳалиги аёлдан қайта сўрадим.

– Худди шундай, – деб жавоб берди у. – Бу ердан унча олис эмас.

Аёлнинг машинасида Урбина шаҳри томон йўлга чиқдик. Бир-бир ярим соат деганда манзилга етиб олдик. Рафаэл Санти туғилган ерни, уй-музейини кўриб қайтдик.

Кейинчалик ҳам Урбинага тўрт марта бордим. Ҳар сафар дуо-фотиҳа қилиб қайтдим. Чунки Рафаэл Сантидан ҳам ижоднинг кўп сирларини ўрганганман.

Элимиз орасида санъатнинг фидойилари ва шайдолари борлиги ижодкорларнинг бахти. Бундай инсонлар билан кўришганда одамнинг яна завққа тўлиб ижод қилгиси, янги асарлар устида ишлагиси келади. Бир куни эски кадрдоним бўлган киши билан учрашиб қолдик. Жуда самимий инсон, тадбиркор, адабиётни, санъатни яхши тушунади, энг муҳими, севади.

– Ижод бўлаяптими? – деб сўради у салом-алик қилиб, ҳол сўрашганимиздан сўнг. – Янги асарлар кўпайиб қолдими?

– Ҳа, – дедим унга. – Қўлдан келгунча ҳаракат қилаяпмиз.

– Янги асарларни тўплаб битта албом чиқармаймизми? – деб сўради у. – Мухлисларингиз хурсанд бўларди.

– Кўнгилда бу ният ҳам бор, лекин... – унга албом чиқаришга отнинг калласидай пул кераклигини тушунтирдим. – Шу кунларга ҳам етармиз ҳали.

– Пулни ўйламанг, – унинг кутилмаган бу гапидан ҳайрон бўлдим. – Топилади. Сиз барча янги асарларингизни тўплайверинг!

Унинг гапига бир ишониб, бир ишонмай, янги асарларимни йиғдим. Барчаси тайёр бўлгач, унга сим қоқдим. Орадан бир кун ўтиб-ўтмай ёнимга бир дизайнер йигит билан келди. Шу тариқа янги албомни тайёрлаш ишларини бошлаб юбордик.

Кўз очиб-юмгунча албом хорижий давлатда нашр этилди. Ўша танишим катта пул сарфлаб, ҳали буёқ ҳиди кетмаган албомларни юртимизга келтириб берди. Ҳатто дизайнернинг меҳнат ҳақини, унинг хорижга хизмат сафарлари ҳақини ҳам тўлаб берибди.

Аввалига бу ишларни бизнес учун қилаяпти деб ўйлагандим. Йўқ, адашган эканман. Албомнинг деярли барча нусхаси қўлимга тегди.

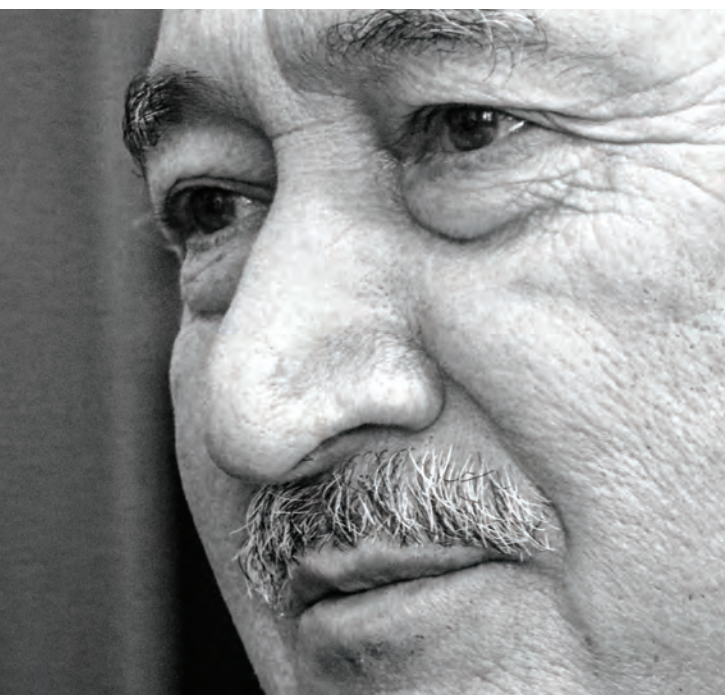
Санъат ва адабиётга холис хизмат қиладиган бундай инсонлар – миллатимизнинг бойлиги. Шундай одамлар туфайли ижодкорлар меҳнати қадр топади, янги истеъдодлар кашф этилади, ўзбек санъати, адабиёти ривожланади деб ўйлайман.

“Риштонлик аёллар”

Мато/мойбўёқ

170x80 см

2014

СЕҲРЛИ ДИЁРНИНГ

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ
ЭРКИН МУСУРМОНОВ
БИЛАН СУҲБАТ

САМОВИЙ ТУЛПОРЛАРИ

**ЯЛАНГТЎШ
БАҲОДИР ҲАҚИДАГИ
МАЪЛУМОТЛАРГА
ЮРТИМИЗДА
ЭМАС, ИЛМИЙ
ИЗЛАНИШЛАР ЧОҒИ
ХИТОЙДА ДУЧ
КЕЛДИМ.**

– Эркин ака, Ялангтўш Баҳодирнинг миллатимизга қайтадан таништирилишига салмоқли ҳисса қўшдингиз. Аслида бу ҳақда анчадан бери мақолалар эълон қилардингиз. Ялангтўш Баҳодир ҳақидаги маълумотларга дастлаб қаерда дуч келгансиз?

– Биринчи марта Ялангтўш Баҳодир ҳақидаги маълумотларга юртимизда эмас, илмий изланишлар чоғи Хитойда дуч келдим. XVII асрда Хитой доимий равишда Жунғор ва Ёркент хонлиги билан муносабатда бўлган. Жунғор султонлари эса кўп марта Дашти қипчоққа, у ердаги туркий қавмлар устига юриш қилган. Хитой манбаларида Жунғор қўшинига қарши жиддий курашган саркарда Самарқанд ҳукмдори, аштархонийлар амири Ялангтўш Баҳодир экани ёзиб қолдирилган. Ўша манбалар Ялангтўш Баҳодир шахсиятига аниқлик киритиб, бадиий филм сюжети яратилишига ҳам сабаб бўлди.

– Буюк ипак йўли тарихи билан боғлиқ воқеалар, хитой фолклори, адабиёти ва маданияти бўйича изланганимизда халқимизга оид яна қандай нотаниш, қизиқарли маълумотлар топдингиз?

– Хитойликлар қадимда бизнинг юртни Фарб деб ҳисоблаган. Уни сеҳрли диёр дейишган ва бу ерларга қизиқишган. Хан императори Ханвуди (рус манбаларида У-Ди, милoddан аввалги 156 – 87-йиллар) хунлар яшайдиган ўлкалар ҳақида маълумот йиғиш, улар билан алоқа ўрнатиш мақсадида милoddан олдинги 138 йилдаёқ дипломат ва сайёҳ Чжанг Тянга юз кишини қўшиб, Довон (Фарғона) юртига юборади ва шу билан кейинчалик Европада «Буюк ипак йўли» номи билан машҳур бўлган карвон йўлига асос солинади.

Элчи император Ханвудига Фарғонанинг тенгсиз учқур аргумоқлари ҳақида «Довон ўлкасида улкан тоғлар бор. У тоғларда кезиб юрувчи осмон отларини тутиб олишнинг сира имкони йўқ. Улардан насл олиш учун маҳаллий эл чибор байталларини тоғ ёнбағирларига қўйиб юборади. Чатишишдан пайдо бўлган тенгсиз аргумоқлар қон билан терлаш хусусиятига эга, шунинг учун улар самовий тулпор ҳисобланади» деган маълумотни юборади.

Чжанг Тянь юртимиз ҳақида ёзар экан, уни катта-кичик етмиш шаҳар ва қўрғонга эга бўлган, тотлиликда тенгсиз гуруч ва буғдой экиладиган, асалдек узум, энг муҳими, самовий отлар боқиладиган ниҳоятда гуллаб-яшнаган ўлка деб эътироф этади.

Шунингдек, Чжанг Тянь Канцзюе (Хоразм) ва унинг жанговар эллари, Усун (ҳозирги Еттисой, Самарқанд, Бухоро, Тошкент) улуси, Бақтрия, Парфиёна, Тенгритоғ (Тяншан) ва Помир тоғ тизмалари, Инжу (Сирдарё) ва Ўқуз (Амударё) дарёлари, Орол денгизи ҳақида императорга маълумот етказди. Хитой императорининг кўрсатмасига кўра Чжанг Тянь иккинчи марта милoddан олдинги 118 ва 115-йиллар орасида яна бир бор қадимги Ўзбекистон ҳудудига келади.

1-РАСМ.
Ин-Янг, саккиз
триграмма ва
ўзбек дўпписи.

Чжанг Тяндан кейин хитойликларнинг юртимизга муҳим сафарларидан бири Танг даври алломаси, будда роҳиби, сайёҳ дарвеш Сюанцзангнинг (рус манбаларида Сюанцзан, 602 – 664) саёҳати бўлди. Сюанцзангнинг Фарғона, Тошкент, Самарқанд, Термизга келиши бежиз эмас. Манбаларга кўра Будда таълимоти қадимги Хитойга I асрда бизнинг юртимиз орқали кириб борган. Сюанцзангнинг «Буюк Танг даврида Фарбга саёҳат» номли битиклари Ўрта ва Жанубий Осиё бўйлаб ўн етти йиллик сафар ҳақидаги эсдаликлар бўлиб, унда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидаги эллар ҳақида қизиқ ва ниҳоятда муҳим маълумотлар келтирилган.

Бундан ташқари, икки халқ мифологияси орасида ҳам ўхшашликлар кўплигини кўриш мумкин. Бундай мифлар сирасига, хусусан, космогоник, календар, қаҳрамонлик, астрал, ҳайвон ва махлуқлар ҳақидаги асотирлар мансуб. Пангу ва Тенгри, Нуйва ва Умай она, Фарб маликаси Сивангму ва Эрлик, аждарҳо ва от, бўри, мерган Йи ва Алпомиш каби хитой-ўзбек мифологик персонажлари жуда ўхшаш, айримлари бир генезисга эга.

– Сизнинг ўзбек қалпоғи ва хитойларнинг Ин ва Янг тушунчалари ўртасида боғлиқлик борлиги ҳақидаги қарашларингиз ҳам жуда ажойиб топилма. Ота-боболаримиз ҳеч бир рамзни беҳикмат қўлламаган. Бунга ҳатто хитойликлар ҳам тан берган экан-да...

– Шундай. Конфуцийликнинг беш китоби таркибига кирувчи мўътабар манба «Ижинг» – «Эврилишлар» китобида (мил. ол. VIII-VII асрлар) оламнинг пайдо бўлиши беш бош унсур – тупроқ, оғоч, темир, олов ва сувнинг ўзаро муносабатига боғлиқ деб изоҳланади. Инсон, табиат ва борлиқ бир бутунликда кўрсатилади. Бу жараён Янг ва Ин қарама-қаршилиги, саккиз триграмма (кўк, тоғ, олов, шамол ва дарахт, сув ҳавзаси, тупроқ, чақмоқ, сув) ва уларнинг муносабатидан ҳосил бўладиган олтмиш тўрт гексограмма формуласи асосида талқин қилинади. Гексограмманинг тўғри чизиғи – эркак ибтидоси Янгни, узилган чизиқ эса аёл ибтидоси – Инни билдиради. Янг доирадаги оқ, Ин эса қора аждаҳоча кўринишида (биздаги оқ дев, қора дев каби) тасвирланган (1-расм).

**КОНФУЦИЙЛИКНИНГ БЕШ КИТОБИ
ТАРКИБИГА КИРУВЧИ МЎЪТАБАР
МАНБА «ИЖИНГ» – «ЭВРИЛИШЛАР»
КИТОБИДА ОЛАМНИНГ ПАЙДО
БЎЛИШИ БЕШ БОШ УНСУР –
ТУПРОҚ, ОҒОЧ, ТЕМИР, ОЛОВ ВА
СУВНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИГА
БОҒЛИҚ ДЕБ ИЗОҲЛАНАДИ.**

Дао таълимотига кўра, бутун олам икки қарама-қарши – «Ин-Янг» ёки ўзбекча айтганда, оқ ва қора кучлар ўртасидаги курашга асосланади. Қутблар ўртасидаги доимий кураш бир-бирини таъқиб этувчи аждаҳочаларга ўхшаш оқ (янг) ва қора (ин) рангли шаклларда ва бутун борлиқнинг қурилишини акс эттирувчи триграмма – горизонтал уч қаторли чизиқчаларда акс этган. Унинг моҳиятини кун ва тун, қуёш ва ой, осмон ва ер, иссиқ ва совуқ, тоқ ва жуфт, эркак ва аёл каби тушунчалар ўртасидаги муносабатда кўришимиз мумкин. «Бир-бирининг кетидан қувиб юрувчи аждаҳочалар» ва уч кетма-кет чизиқчаларнинг турли кўринишлари шарқликларнинг деярли барча фалсафий рамзларида, табобати, санъати, кийимларида акс этиб, бу нарсани улар узоқ умр кўришининг, иқтисодий тараққиёт, бой ва бахтли яшаши, уйғунлик ва гармониянинг сабабларидан бири деб билишади. Бу тушунчалар Жанубий Корея байроғида, энг қизиқ томони, ўзбекнинг миллий бош кийими – қалпоқ нақшларида ҳам ўз аксини топган!

Фарқи шуки, ўзбек қалпоғи тепа қисмида фақат эзгулик – Янг тимсолининг андозаси туширилган. Бу эзгулик энергиясининг тўрт томонга тўрт баробар куч билан ёйилиб туришини билдиради. Борлиқни акс эттирувчи уч қаторли чизиқчалар эса қалпоқнинг тўрт ёнбошида тўрт мартадан тасвирланган. Яъни, қалпоғимизда олам диалектикасининг рамзлари ўз аксини топган.

Дао фалсафасига «аждаҳочалар» рамзини ҳадя қилган буддавийлик таълимоти қадимги Хитойга Турондан саёҳатчилар орқали етиб борган. Гарчи бу таълимот Ҳиндистонда пайдо бўлган эса-да, унинг негизлари юртимизда ҳам бўлган. Шу маънода, хитой, япон ва карис халқларининг диний-тарихий ва фалсафий тушунчаларига қадимги Туронда яшаган халқлар дунёқараши асос бўлган десак адашмаймиз.

道

Изланишларимиз натижасида Самарқанддан Хитойга гладиатор жангчи сифатида бориб қолиб, кейинчалик у ерда император бўлган Ан Лушан (Кан Ялошан, Алп Арслон); қадимги Мисрда туркий давлат тузган мамлук султонлари Сайфиддин Қутуз ва Бийбарс Бундуқтарий; Хитойга ном берган киданлар (қорахитойлар); Хитойда буддавийлик илмини ёйган улуғ аллома Кан Сэн Хуэй (220 йилда туғилган); Хитой императорининг армонига айланган аждодлари самарқандлик малика Ипархон ҳақидаги тадқиқотларимиз эълон қилинди.

«Хитой» атамаси Хитойда «Ляо» (ёки «Буюк Ляо», маъноси – «Темир хонлик») деб аталган йирик ва кучли давлат (916 – 1124) тузиб, 200 йилдан ортиқ ҳукмронлик қилган кидан эли номидан келиб чиққан. Кидан хонлиги 916 – 926-йиллар орасида Кунботар Манжурия, Бохай подшолиги, уйғур хоқонлиги, Хитойнинг шарқий ва шимолий ерлари ҳисобига ҳудудини кенгайтиради. Ўша пайтдаги Хитой давлати Уюэ (893 – 978), Шимолий Танг (937 – 975), карис хонлиги Кўкурё (918 – 1392), Тибет, тангут давлати Кунботар Ся (982 – 1227) Ляо хонлигининг вассали эди.

Бир сўз билан айтганда, Кидан хонлиги Шарқий Осиёда энг қудратли давлат бўлган. Аммо 1125 йилдан бошлаб киданлардан омад юз ўгира бошлайди. Шу йили Ляо империясига тобе бўлган журжанлар қўзғолон кўтаради. Сонг империяси уларга ёрдам беради ва мағлубиятга учраган киданларнинг катта қисми Турон ҳудудларига сиқиб чиқарилади. Шу билан Ляо давлати таназзулга юз тутади.

Киданлар Марказий Осиёга куч ва қўшин тўплаб, Хитойдаги хонлигини қайтариб олмоқ мақсадида келишган. 1137 йилдан бошлаб киданлар қорахонийлар ерларини ишғол эта бошлайди. 1141 йил 9 сентябр куни Самарқанд ёнидаги Катавон (Қатағон) чўлида киданлар билан Султон Санжар

қўмондонлик қилган қорахонийлар ва салжуқийларнинг бирлашган қўшини ўртасида катта жанг бўлади. Киданлар бу жангда ғалаба қозонади ва янги Қорахитойлар хоқонлиги – Фарбий Ляо (1125 – 1211) давлатини тузиб, Туронда муқим бўлишади.

Кидан элининг Самарқанд топонимикасида ўрни катта: Каттакўрғонда киданлар яшаган жойлардан бирининг номи – Кадан. Булунғурда Кидан, Ғаллаоролда Хитойюз, Жомбойда Қорахитой қишлоқлари бор. Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларида ҳам бу элга алоқадор кўплаб жой номлари учрайди. Бунга Тошкент вилояти Оҳангарон туманидаги Қорахитой шаҳарчасини, Қашқадарё вилояти Касби, Муборак, Косон туманларидаги Қорахитой, Шаҳрисабздаги Хитой қишлоқларини, Қорақалпоғистоннинг Хўжайли туманидаги Наймановул, Наймантўба, Хоразмнинг Боғот ва Шовот туманидаги Хитой қишлоқларини, шунингдек, хитойнайман, ағрон, саройнайман, қоранайман каби кўрғон-қишлоқларни ҳам мисол тариқасида келтирсак бўлади.

**КИДАНЛАР МАРКАЗИЙ
ОСИЁГА КУЧ ВА ҚЎШИН
ТЎПЛАБ, ХИТОЙДАГИ
ХОНЛИГИНИ ҚАЙТАРИБ
ОЛМОҚ МАҚСАДИДА
КЕЛИШГАН.**

2-РАСМ.
Киданларнинг Ляо
империяси ҳудуди.

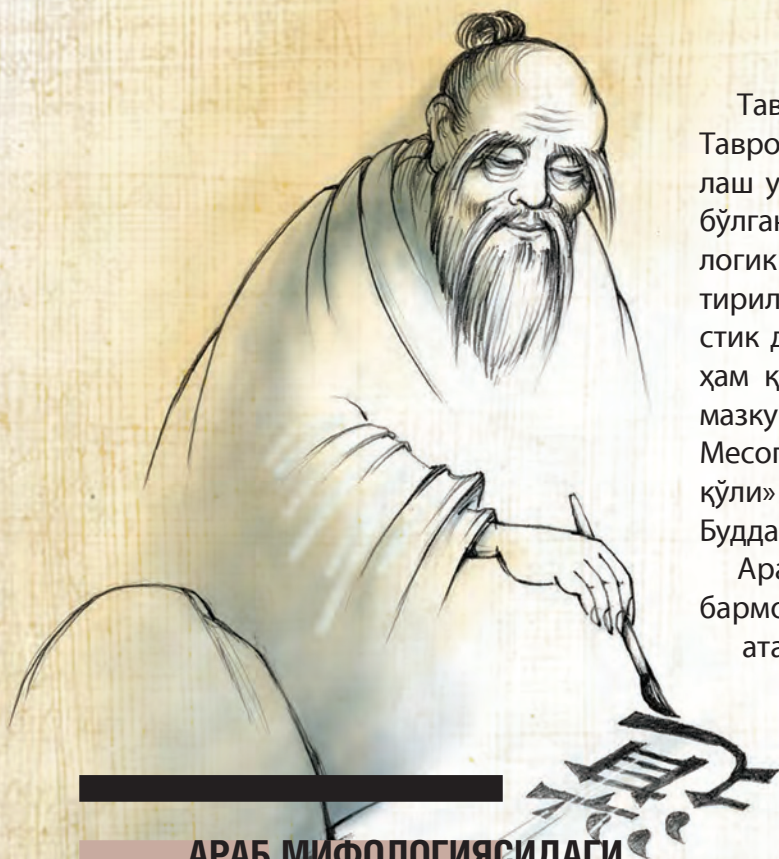
Нафақат Ялангтўш Баҳодир, фикримча, Самарқанд билан тақдири боғлиқ бўлган Турон хоқони Алп Эр Тўнга, юқорида номи тилга олинган Ан Лушан, киданлар тарихини, аجدодлари асли самарқандлик бўлиб, ҳозир Хитойда яшаётган солор халқи тарихини, Самарқандда яшаб ўтган улуғ ижодкор Аҳмад Югнакий (XII аср, Самарқанд, Югнак қишлоғи – XIII асрнинг биринчи ярми), XVIII асрнинг сўнгги чорагида Самарқандда ҳукмронлик қилган ва шаҳарни қайта тиклаган Шохмурод ибн Дониёлбий (1749 – 1800) каби улуғ шахсларнинг ҳаёти ва фаолиятини ҳам ўрганиб, халқимизга ҳавола қилишимиз манфаатли бўларди.

– Тадқиқотларингизда хитой ва ўзбек мумтоз адабиётидаги айрим рамз ва тимсоллар, мифологик тушунчаларнинг уйғунлиги ҳақидаги фикрлар бор. Навоий

«Хамса»сида Хитой подшосининг ўғли Фарҳод тамомила янгича образ сифатида намоён бўлгани ёки «Садди Искандарий» достонида Буюк хитой деворининг ўзига хос рамзга айлантирилгани...

– «Лайли ва Мажнун» достонидаги Лайлининг энг қадимги прототиби шумер мифологиясидаги Лилит (Лолита) тимсолида кўринади. Лилит (тун) шумер мифологиясида Одам Атонинг Момо Ҳаводан олдинги биринчи аёли бўлиб, у Одам Ато билан бир кунда яралган деб ривоят қилинади.

Хамса арабча خمسة (сомий тилларида помп) сўз бўлиб, «беш» маъносини англатади. У нафақат адабий жанр, балки яҳудий ва араб халқлари мифологиясида беш бармоқли олақон (кафт-панжа) шаклидаги тумор бўлиб, «Мириам олақони», «Фотима олақони», шунингдек, «Илоҳ олақони» деб номланади.

АРАБ МИФОЛОГИЯСИДАГИ «ХАМСА» – БЕШ БАРМОҚЛИ ОЛАҚОН «ФОТИМА ҚҰЛИ» ДЕБ АТАЛГАН. УНИНГ ҲАР БАРМОҒИ ПАЙҒАМБАР ОИЛАСИГА МАНСУБ БЎЛГАНЛАРНИНГ БИРИНИ АНГЛАТАДИ.

Яҳудийлар тушунчасида «хамса» – Довуд пайғамбарнинг олти қиррали юлдузидан кейин энг машҳур бўлган яҳудийлик белгиси саналади. Уларнинг талқинида «хамса» моҳиятида қуйидагилар тушунилган:

Мириям панжаси. Яқин Шарқ мамлакатлари орасида Фотима панжаси деган ибора ва тушунча кенг ёйилган. Мусо пайғамбар ва унинг акаси Ҳоруннинг синглиси бўлган Мириямнинг панжаси билан боғлиқ тушунча ҳам бор. Яҳудийлар орасида Исроил қавми денгизнинг нарига томонига ўтганда Мириям оломон орасидан чиқиб, Яратганга ҳамдлар айтган ва Исроил халқи халоскори бўлган деб талқин қилинган.

Тавротнинг беш китоби. Беш бармоқ Тавротнинг беш китобини ёки худони англаш учун мусовийлар ҳис қилиши керак бўлган беш ҳиссиётни билдиради. Археологик маълумотларга кўра, ерга йўналтирилган хамса тумор шаклида монотеистик динларга амал қилинишидан олдин ҳам қўлланган. Кўз тегишидан сақловчи мазкур тимсол – ўнг очиқ кафт дастлаб Месопотамия туморларидаги «Инанна қўли» (ёки «Иштар қўли»), Mano Pantea ва Будда туморларида мавжуд бўлган.

Араб мифологиясидаги «хамса» – беш бармоқли олақон «Фотима қўли» деб аталган. Унинг ҳар бармоғи пайғамбар оиласига мансуб бўлганларнинг бирини англатади: бош бармоқ Муҳаммад(с.а.в.)ни, иккинчи бармоқ Фотимани, учинчиси имом Алини, тўртинчиси имом Ҳасанни, бешинчи бармоқ имом Ҳусайнни билдирган.

3-РАСМ.
Хамса-бармоқли олақон (панжа)

Шунингдек, ровийлар келтиришлари-ча, беш бармоқ диннинг беш устунини – иймон, рўза, ҳаж, намоз ва закотни ҳам англатган.

Алишер Навоий

«Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,

Низомий панжасига панжа урмоқ»

деганида шу каби сакрал маъноларни ҳам назарда тутган бўлиши мумкин.

Қизиқ томони, қадимги Хитойда ҳам шунга ўхшаш тушунча ва адабий анъана бўлган. Хитойда вужудга келган «Бешлик» (五经, Wǔjīng; Беш китоб; сўзма-сўз – «беш асос») фалсафий-адабий тушунчаси конфуцийлик таълимотида, кейинчалик беш мумтоз роман моҳиятида маълум маънода акс этди.

Конфуцийлик қонун-қоидаларининг «Бешлик» туркуми – «Вужинг»га қуйидагилар мансуб:

«Ижинг» – эврилишлар китоби, каромат қилишнинг ўзига хос тизими талқинига бағишланган китоб. Кейинчалик «Ўн қанот» асари сирасидаги тафсиллар билан бойитилган;

«Шижинг» – қўшиқлар китоби;

«Шужинг» – тарих китоби. Хитой элининг вужудга келиши ва қадимги тарихи ҳақида саж шаклида ёзилган эпик асар;

«Лицзи» – маросимлар китоби. Ҳукмронлик ва бошқарувнинг мукамал тизимига оид қайдлар – ижтимоий муносабатларни, урф-одат маросимларини тартибга солиш, конфуцийлик талабларидаги энг мукамал деб билинган қадимги хонлар бошқарув тизими, қадимги тақвим ҳақидаги йўриқнома;

«Чунцю» – баҳор ва куз. Лу амирлигининг солномаси. Гарчи асар шахсан Конфуций маълумотлари асосида ёзилган дейилса-да, манбанинг сўнгидаги ҳодисалар алломанинг ўлимидан кейин юз берган. Асар воқеалар баёнидан кўра кўпроқ уларга конфуцийлик ахлоқ сиёсати томонидан берилган баҳо, муносабатга бағишланган.

БЕШ БАРМОҚ ДИННИНГ БЕШ УСТУНИНИ – ИЙМОН, РЎЗА, ҲАЖ, НАМОЗ ВА ЗАКОТНИ ҲАМ АНГЛАТГАН.

Хитой мумтоз фалсафасидаги беш унсур тушунчасига мувофиқ Конфуций этиқодли инсоннинг қуйидаги беш қоидасини ишлаб чиққан эди:

Жэн (仁) – «инсон аввали», «инсонсеварлик», «рахмдиллик». Жэнга амал қилиш – инсонларга меҳрибонлик ва муҳаббатда бўлиш. Бу хусусиятлар ҳайвонга хос сифатлар – ёввойилик, ифлослик ва шафқатсизликка терс бўлиб, шу билан инсонни ҳайвондан мукаррам қилади. Жэн тимсоли – дарахт.

И (义 [義]) – «ҳақиқат», «адолат». Ҳар қандай яхшилик мутаносиб тарзда яхшиликни яратади. Инсон улғайтиргани учун ота-онасини эъзозлаши, қадрлаши керак. Иннинг тескараси худбинликдир. Қадим хитой мақолида «Комил инсон Ини излайди, тубан киши – фойдани» дейилади. Иннинг тимсоли – темир.

Ли (礼 [禮]) – «анъана», «одат». Аждодлар анъанасига садоқат, ота-онага ҳурмат. Кенг маънода Ли жамиятдаги эзгу одатларни (биздаги оқсоқоллар, маҳалла институтлари фаолияти сингари) сақлаш ва уларга амал қилиш. Лининг тимсоли – олов.

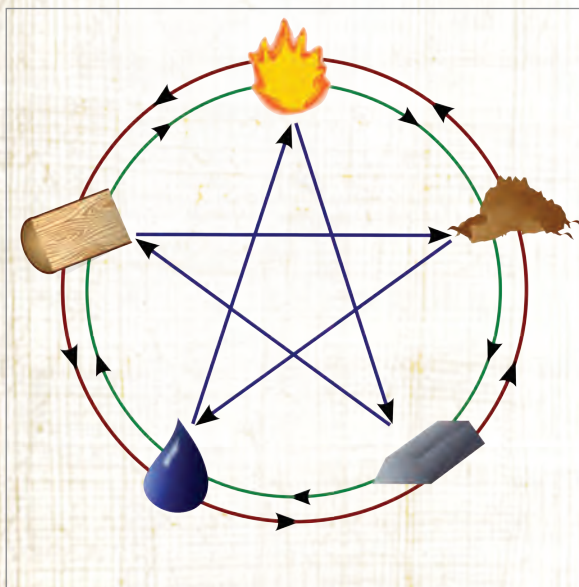
Чжи(智) – соғлом ақл, тиниқ тафаккур – маълум фаолиятнинг оқибатларини тўғри илғай билиш ва уларга четдан назар солиш. Аҳмоқликнинг тескараси. Чжининг тимсоли – сув.

Син (信) – самимийлик, яхши тилак, инсофлилик. Синнинг тимсоли – ер.

Конфуцийнинг бу беш қондаси ва у бошлаб берган «Беш китоб» («Вужинг») анъанаси хитой адабиётига сингиб кетган.

Хитой адабиёти ва умуман санъати, маданиятида муҳим ўрин тутган мазкур беш ўзак доимий ҳаракатда ва муносабатда бўлади: сув – дарахтни, ёғоч – оловни, ўт – тупроқни, ер – металлни, темир – сувни яратади ва, аксинча, сув оловни ўчиради, олов металлни эритади, металл дарахтни емиради, тупроқ сувни кўмади.

Юқорида келтирилган хитой ва семит фолклоридаги «Бешлик»лар қисман «Хамса» жанридаги асарлар шакли ва мазмунида, қаҳрамонлар моҳиятида ҳам кўринган.

4-РАСМ.

Беш унсур ва уларнинг муносабатлари (Беш ўзак ва уч доира: биринчи айлана тўсиқни енгил йўналиши, иккинчи айлана яратувчилик ҳаракати, учинчиси ҳаракатни сўндириш).

ХИТОЙ ВА СЕМИТ ФОЛКЛОРИДАГИ «БЕШЛИК»ЛАР ҚИСМАН «ХАМСА» ЖАНРИДАГИ АСАРЛАР ШАКЛИ ВА МАЗМУНИДА, ҚАҲРАМОНЛАР МОҲИЯТИДА ҲАМ КЎРИНГАН.

Дарҳақиқат, Алишер Навоий «Хамса» асарида Хитой (Чин) мавзусига алоҳида эътибор қаратади. «Хамса»нинг айрим дostonлари бош қаҳрамонлари – Фарҳод, Дилором, уларнинг тақдирида муҳим ўрин тутган Моний ва турли тоифадаги чин гўзаллари ватани бежиз Хитой деб келтирилмайди. Моний Алишер Навоийнинг «Хамса»сига кирган «Фарҳод ва Ширин», «Сабъаи сайёр» dostonларидаги хитой санъаткорлари билан боғлиқ бadiий лавҳаларда талқин қилинади.

Алишер Навоий лирик девонларида ҳам Хитой – Чин билан боғлиқ «наққоши Чин», «мушки Чин», «нигорхонайи Чин», «Чин луъбати», «Чин кийиги», «Чини зулф» каби кўплаб ибора ва ташбеҳларни келтирганлиги маълум.

«Ҳайратул-аброр» dostonида Чин (Хитой) билан боғлиқ сўзлар ўн саккиз марта, «Фарҳод ва Ширин» dostonида Хитой (Хито) ўн саккиз, Чин саксон олти, Хўтан тўрт марта, жами бир юз саккиз марта ишлатилган.

Алишер Навоий хамсанавислик анъанасига ўзгартириш киритиб, асар бош қаҳрамонини Хитой ўлкасидан танлайди ва бу юртга муносабати яқинлигини кўрсатгандек бўлади.

Нилуфар ҲАЙИТОВА
суҳбатлашди

Ордам

демак — курашчи демак

Шарқу ғарб мутафаккирлари азалдан маънавият ва маърифат, тарбия масаласига алоҳида муносабатда бўлиб келган. Инсон мавқеи иқтисодий имконияти билан эмас, ўзни англаш, келтирадиган ижтимоий фойдаси билан ўлчанган. Бугунги дунёнинг глобаллашуви, қадриятлар трансформациясидаги ўзгаришлар, одамлар тафаккуридаги эврилишлар, давлатлар ва халқлар манфаатлари тўқнашуви эса инсониятдан ўз тақдири учун қаттиқ курашишни талаб қилмоқда.

Халқимиз Ўзбекистонни тараққий эттириш жараёнида иқтисодий, сиёсий, маданий-маърифий жабҳаларда улкан ютуқларга эришиб келаяпти. Маънавий муҳит барқарорлашиб, юртимиз қиёфаси йилдан-йилга яхшиланиб, обод қишлоқ ва шаҳарларимиз сони ортмоқда. Аммо танганинг иккинчи томони ҳам борки, ким ютуқлардан қониқиб, фақат мақтовларга учиб яшаса ривожланишдан тўхтайд.

Абдухалил МАВРУЛОВ,
тарих фанлари доктори,
профессор

Хозир сиёсатлар, манфаатлар, қарашлар эволюцион эмас, инқилобий тусда ўзгариб бормоқда. Бешафқат жаҳоний жараёнлар, сиёсий-мафкуравий курашлар, давлатлараро, минтақалараро, цивилизациялараро келишмовчиликлар жаҳонни жар ёқасига олиб келиб қўйди. Кўп жойларда тинчлик деган муқаддас қадрият анча омонат бўлиб қолди. Бундай вазиятда воқеа-ҳодисалардан четда турмаслик ҳар кимнинг одамийлик бурчидир.

Замон ўзгариши, инновацион тараққиёт туфайли эҳтиёжларимиз ҳам кенгайиб бормоқда. Мамлакатимизда аҳоли сони ошгани ҳолда ер ости ва усти бойликларимиз кўпайиб қолгани йўқ. Сув ресурсларимиз ҳажми, тақсимланиши ва сарфланишида муаммолар бўй кўрсатмоқда. Оқибатда имкониятлар ва эҳтиёжлар ўртасида номуносиблик яққол сезилаяпти. Бунинг устига глобаллашув даврида қадриятларнинг қадрсизланаётгани, ахлоқий тамойилларимизнинг емирилаётгани, оила институтига путур етаётгани ачинарли. Бу муаммоларга ҳар биримиз теран ақл, ўткир кўз билан қарашимиз замон талаби, айти пайтда ўзбекнинг зиммасидаги улкан бурч.

«Истакларини енга олганлар букилмас инсонлардир».

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да «курашмоқ» сўзига бирор нарсага эришиш, мақсадни рўёбга чиқариш учун ҳаракат қилиш, фаолият кўрсатиш, тирishiш дея изоҳ берилган. «Курашчи» сўзи ўз мақсади йўлида фаол ҳаракат қиладиган, монелик қилувчи ғояларни енгиш учун ҳатто жанг қилишга тайёр шахс сифатида таърифланган. «Курашувчи» мустаҳкам ғоясига эга, ижтимоий фаол шахс. Шу кунлардаги муваффақиятларимиз ана шундай кишилар сабабли деб биламан.

Афсуски, орамизда замон шиддати-ни сезмаётган, эскича фикрлаш тарзидан қутула олмаётган, фақат ҳаловатини ўйлайдиган миллатдошларимиз кам эмас. Уларга курашувчанлик кайфияти етишмаяпти. Кимнидир жисмоний жиҳатдан маҳв этишимиз, кимдандир ақл-фаросат бобида кучлироқ, бировдан тарбия нуқтаи назаридан эслироқ бўлишимиз мумкин. Аммо ўзимизни енга олмаслигимиз, ўзимиз билан курашда енгилишимиз, тафаккурдаги ҳафсаласизлигимиз, маънавий ҳаётдаги мудроқлигимиз, шахсий ҳаётни жамият ижтимоий мўлжали билан уйғунлаштиришдаги нўноқлигимиз энг катта камчиликларимиздан бири. Арас-тунинг қуйидаги гаплари жуда ўринли: «Истакларини енга олганлар букилмас инсонлардир. Ўзини мағлуб эта олганлар жасур ва мардонадирлар».

Алломалар доимо башариятнинг моҳиятини англаш йўлида заҳмат чеккан. Бироқ ҳозиргача инсоннинг асосий моҳияти нимадан иборатлигини англатувчи умумэътироф этилган мукамал тушунча йўқ. Баъзилар уни инсоннинг эркинликка интилишида кўрса, бошқалар комиллик сари ҳаракат қилиш деб тушунади. Гёте эса «Мен одам эдим, одам демак – курашчи демак» дея инсон моҳиятини курашларда товланишида кўради.

Юртимиздан етишиб чиққан буюк зотлар инсоннинг ўзи билан курашишини нафс масаласида кўради. Абу Наср Форобийнинг куйидаги фикрлари ҳамон долзарблигини йўқотган эмас: «Инсон нафсига (руҳига) худди

унинг вужудига ўхшаш соғлиқ ва хасталик ҳам хосдир. Нафснинг соғломлиги шунда ифодаланадики, унинг ички ҳолати ва турли қисмлари ўртасида уйғунлик вужудга келади. Бунинг натижасида инсон доимо фазилатли, олийжаноб ишларни қилади ва гўзал хулқлар соҳиби бўла олади. Нафснинг (руҳнинг) хасталиги шунда ифодаланадики, нафснинг ички ҳолати ва қисмлари ўртасида мувозанат бузилган бўлади, шу туфайли одам доим разил ишларни, хунук ҳаракатларни қилишга одатланиб қолади».

Абу Ҳомид Ғаззолий нафс-ни энг катта бало сифатида кўради. «Эй инсон, – дейди аллома, – билиб қўйки, доим ёмонликни хоҳлаб турувчи нафс сенга шайтондан ҳам хавфлироқ душмандир. Шайтон нафснинг ҳо-ю ҳаваси сабабли бўйнингга миниб олиб, сени Аллоҳнинг йўлидан адаштиради».

«Инсон нафсига (руҳига) худди унинг вужудига ўхшаш соғлиқ ва хасталик ҳам хосдир.

Абу Райҳон Беруний шундай таърифлайди: «Нафс балоси инсонни турли иллатлар – очкўзлик, молпарастлик, шуҳратпарастлик билан хасталаштиради. Буларнинг бари одамларда бойликка ҳирс, куч ва ҳокимиятга иштиёқ кайфиятини келтириб чиқаради. Нафснинг бузилиши ва унда турли иллатларнинг ақл устидан ҳукмронлиги кишиларнинг ўзаро муносабатларида рақобат ва тортишувларни, душманлик, нафрат, ҳасад туйғуларини, мунофиқлик ва вафосизликни келтириб чиқаради. Бундай иллатларнинг пайдо бўлиши билан кишиларнинг бир-бирига ҳурмати ва меҳри йўқолади, юраклари дағаллашади, нодонлик ва ёвузлик, разолат ва адолатсизлик қила бошлайдилар».

Унутмаслик керак, мустабид тузум ва нодемократик давлатларда инсоннинг фаолияти бошқарилади, турли манипуляция йўллари билан тафаккур тарзи, ғоявий-мафкуравий таълимотлар асосида бўйсунувчанлик кайфияти шакллантирилади, янги ташаббуслар билан чиқишларига тўсиқлар қўйилади.

Мамлакатимизда демократик давлат қуришга эришиш учун шаффоф муҳит яратилган. Мавжуд шароитга қарамасдан иллатлар ботқоқидан қутула олмаётган, нафс балосини фаолиятидаги асосий мезонга айлантираётган ватандошларимиз йўқ эмас. Омавий ахборот воситалари, ижтимоий тармоқларда деярли ҳар кун бундай қармоққа илинаётган, халқ ва давлат мулкини талон-торож қилаётганлар тўғрисида маълумот бериб борилса-да, нафс қулига айланган кимсалар тобора урчиб борапти. Бунинг асосий сабаби ҳам одамларимизда ўзи билан курашиш маънавиятининг етишмаслигидир.

Миллий қадриятларимиз доим бало-қазолардан асраб келган, ижтимоий мавжудликка куч берган, унинг уят, ор-номус, андиша каби сифатлари жамиятдан беғоналашувимизга тўсиқ бўлган. Қонунлардан қўрқиш эмас, уларнинг фаолиятимизни тартибга соладиган омил эканини англаш керак. Шундагина турли иллатларни, бефарқликни енга оламиз.

Бекорчи одам нафақат жисмоний, тафаккурда, муносабатларда ҳам ҳаракатсиз.

Курашмаслик ҳамиша муваффақиятсизликка олиб келади. Бу одамни мустақил фикрига эга бўлмаган, ҳиссиёт қули бўлган кишига айлантиради. Фақат ҳиссиётга суяниш тўғри эмас, ақл ва ҳиссиёт уйғунлигига эришмоқ даркор.

Инсон ўзи билан курашиши осон эмас. Аввало дангасаликни бартараф этиши лозим. Баъзан суҳбатларда «секин-секин», «аста-аста», «ишга бориб-келиб турибмиз», «қимирлаб турибмиз» каби сўзлар қулоққа чалинади. Бундай одамларнинг мақсади «амаллаб кунини ўтказиш»дан бўлак нарса эмас. Аҳд қилиш, жаҳд қилиш ва собитқадамлик инсонга ўзини енгил учун куч беради.

Бекорчи одам нафақат жисмоний, айна пайтда тафаккурда, муносабатларда ҳам ҳаракатсиз. У янги ғояларга муҳтож эмас, ҳатто ўз турмуш тарзини ўзгартириш, янгилик киритишни ҳам ўйлаб кўрмайди. У бир ўлик кабидир дейиш мумкин.

Ҳусайн Воиз Кошифий курашга киришиш учун аввало аҳд қилиш, кўнгил хоҳлаган эзгу иш устида маҳкам туриш лозимлигини қайд этади. Аҳд мурод ва мақсадлар карвонининг бошловчиси, мушкулотларнинг ҳал қилувчидир. Аллома «жид»нинг маъносини мақсадларга етиш учун кўнгилда янги ният қилишда кўради. «Жаҳд» эса шу ниятга етиш учун қаттиқ ҳаракат қилишдир. Одамнинг ҳиммати қанча улуғ бўлса, мақсадга етиш жидду жаҳди шунча кучли бўлади.

Ўзини енгилшга киришган ҳар бир инсондан собитқадам бўлиш талаб этилади. Азми қатъийликдан мурод кўзланган иш сари дадил қадам қўйиш, охирига етмагунча воз кечмаслик, халал берадиган тўсиқларни енгилшда маҳкам туришдир.

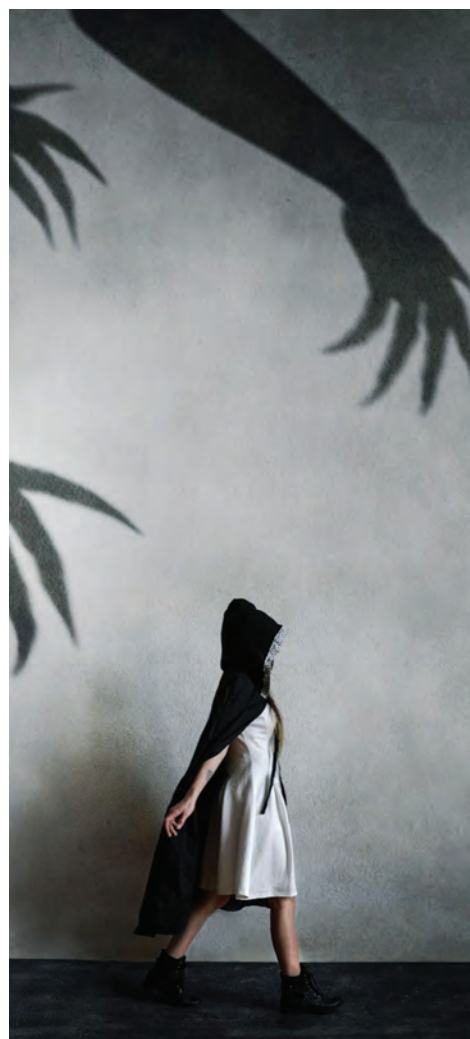
*Ўзини енгишга
киришган ҳар бир
инсондан собитқадам
бўлиш талаб этилади.*

Курашиш – тўсиқларни енгиш, ўзини қийнаш, мақсад сари интилиш, ҳаракат, фидойилик кўрсатиш, жамиятга фойдали амаллар қилишга ўзини сифарбар этишдир. Агар жамият олдидаги масъулиятни сезмас эканмиз, ўзимиз билан курашга чиқишимиз амримаҳол. Одам табиатан эркин эканига қарамай, шахсий ҳаёти бутун жамият, бошқалар олдидаги масъулият билан узвий боғлиқ.

Масъулият маънавият нуқтаи назаридан ёндашилганда бурч, ижтимоий маънода жамият ва бошқалар олдидаги маънавий қарздорлик, жамоатчилик назоратининг намоён бўлиши, ҳуқуқий ёндашувда эса асосан юридик жавобгарликни англатадиган серқирра категориядир. Инсоннинг ўзини енгиши ўзида мавжуд бўлган қўрқувни бартараф этишни талаб этади. Ички қўрқув ҳисси ўзимиз ва жамият олдидаги масъулиятимизга муносабатимизни муайян чегарада ушлаб туришни талаб этади.

Мустақил фикрига эга бўлмаслик керагидан ортиқ эҳтиёткорликни юзага келтиради.

Афсуски, ҳали орамизда жамиятнинг очиклиги, ўз фикрини бемалол билдиришдан иборат ижтимоий-маънавий муҳит яратилганига қарамасдан ички қўрқув ҳиссидан қутула олмаётган юртдошларимиз йўқ эмас. Қўрқув ҳисси инсонни фаол ҳаракатқилишга, янгилик яратишга, ўз ғоясига эга бўлишга монелик қилади. Бекорга буюк ватандошимиз Маҳмуд Замахшарий «Қўрқувга мубтало бўлган киши (офтоб тифидан пана излагани каби) фақат қочишдан нажот излайди» деб уқтирмаган.

Кўрқув ҳисси нималарга олиб келиши ҳақида фикрлашайлик. Бундай тоифадагилар эркинлигини йўқотади, ҳар бир масалада раҳбарининг фикри асосида ишлашга кўникиб қолади. Мустақил фикрига эга бўлмаслик керагидан ортиқ эҳтиёткорликни юзага келтиради. Бундай одам хато қилишдан қўрқади, ўзини янги ишларга сафарбар эта олмайди. Ички қўрқуви ташаббускорликни бўғайди, эркин тафаккур қилишга йўл қўймайди. Натижада бундайлар фақат топшириқни бажарувчи, белгиланган режадан «бир қадам ҳам четга чиқмайдиган винтча»га айланиб қолади.

Ички қўрқув туфайли ўзини енга олмайдиган одамда журъатсизлик пайдо бўлади. Журъатсиз одам кўпроқ мағлубиятни ўйлайди. Энг муҳими – мағлубиятга учрамаслик. Ундайлар доимо «суянчиқ» қидиради, тобелик позицияси кучли бўлади.

Қўрқув сабаб ўзи билан курашишдан воз кечганлар эскиликка ёпишиб қолган, моҳиятан консерватор бўладилар. Миллий қадриятларимизни асраб-авайлашда, тарбия тизимимиздаги анъанавийликка амал қилишда, асрлар оша янги мазмун билан бойиб келаётган соф ўзбекона инсонпарварлик, одамгарчилик, юксак ахлоқий тамойиллардагина биз соғлом консерватизмни қўллаб-қувватлаймиз. Бироқ дунё шиддат билан ривожланиб бораётган бир пайтда эскича фикрлаш, «ота-боболаримиз шундай қилиб кам бўлмади-ку» дея қониқиб ўтирадиган бўлсак, кўп нарсани бой берамиз.

Қўрқув касалига дучор бўлганларда курашувчанликка қараганда ҳимоя позицияси кучли бўлади. Инсоннинг моҳияти доим олға юришида, қийинчиликларни мардонавор енгиб ўтишдаги қатъиятида кўринади. Ҳимоя позицияси инсонни ҳаракатсизликка, ишончсизликка олиб боради.

Таҳдидларнинг кўпайиб, манфаатлар курашининг кучайиб бораётгани ҳар биримиздан мамлакат ва миллат келажаги учун ўзни сафарбар этишни талаб қилмоқда. Кўнглимизда юртпарварлик, қатъият, фидойилик, ўзимизни ислоҳ этиш каби сифатларни шакллантира олсак, ўзи билан – ўз нафси билан кураша олиш кучли маънавиятнинг кўриниши эканини англасак, инсон сифатидаги моҳиятимизни ҳам англаган бўламиз.

Дурдин ва қалам

Мусулмон НАМОЗ

Қарияпман шекилли.

Болаликхотираларимнинг кўпидан тафсилотлар ўчиб кетган. Лекин, хайриятки, моҳият эсимдан чиқмаган. Шулардан бири илк бор дурбинни қўлга олганим. Ҳаяжондан юрагим кинидан чиқиб кетай деган.

Ўша пайтлар кўзим жуда ўткир эди десам, балки ёлғондир. Лекин кўзимдан сира нолимаганим аниқ. Ҳамма нарсани ўз ўрнида ва ўз шаклида кўрар, тушунар эдим. Лекин дурбин фикратимни остин-устин қилиб юборди. Олисдаги нарса қўл узатсам етadиган масофага келиб қолгандай бўлди. Беихтиёр қўлимни ҳам чўздим. Дурбин ойнасида баҳайбат бармоқларимни кўриб, уларни шартта тортиб олдим. Менга дурбин берган йигит кулиб, қўлимдан дурбинни олди ва уни айлантириб, яна қўлимга тутқазди. Дунё бирдан узоқлашиб кетганидан баттар талвасага тушдим. Боягина кўз олдимда турган дарахт бир чақирим масофага бориб қолгандай эди.

Албатта, бу ҳол оптик иллюзия (табиийки, бу сўзни ўша пайтда билмасдим) эканини англайдиган ёшда эдим. Ҳар қалай бу пайтда талай китобларни ўқиган эдим. Дурбинни аввал кўрмаган бўлсам ҳам, у ҳақида ўқиган, маълум тасаввурим бор эди. Бироқ мавхум билиш бошқа, кўз билан кўриб, қўл билан ушлаб кўриш бошқа. Эмпирик билим назарий билимдан устун туюлишининг сабаби ҳам шунда. Ҳолбуки, уларнинг иккаласи ҳам нотўғри бўлиши мумкин.

Дурбин билан боғлиқ яна бир хотира.

Қишлоғимиз тепасидаги баланд қир устида олисларни томоша қилардим. Боботоғнинг кунботарида – Сурхон воҳасининг ғарбида Бойсун тоғи бор. У менга улкан қалъа девори каби туюлди. Бу «қалъа девори» тарихини кейинлар ўйлаганимда, болаликда ўша хотира энди тарихий далиллар билан тўйиниб қуйидаги ифодани касб этарди: Анвар пошо Миршодида тўхтаб, Иброҳим лақайни кутиб ўтирмаганида, Бойсунни жанубдан айланиб, Дарбанд тепасидаги Темир дарвоза дарасини душмандан олдинроқ қўлга олганида эди, шўроларни бу юртга ўтказмаган бўларди... Эҳтимол ўшанда тарихимиз ҳам бутунлай бошқача кечармиди?!

Кейин дурбин мурватини бураб, яқинроқдаги Сўфи Оллоҳёр бобонинг қабри жойлашган Вахшивор тоғини кузатдим. Ҳар дарасидан бир сой ё жилға шовуллаб энаётган, қирлар ёнбағрини қалин узумзор қоплаган, қуюқ дарахтлари тагига тангадай соя тушмайдиган қишлоқларни томоша қила туриб, асли Самарқанд ҳам жаннатдай жой, Сўфи Оллоҳёр бобомиз узлатни ихтиёр қилганда нега бу юртга келди экан деган саволга жавоб қидирдим.

Дурбинни жанубга буриб, жуда олисда, саратон тўзони орқасида хира кўринаётган маъволардан Жарқўрғон минорасини изладим. Менинг бола пайтимда бу минорани кўпчилик билмас, дарсликларда ҳам у кўҳна обида ҳақида ёзишмасди. Аммо жарқўрғонлик бир киши бизнинг қишлоққа келиши асносида бу ҳақда билиб олгандим. Минорани топсам, ҳар кимки узлат ихтиёр қилса, кимсасиз юртларга кўчади деган сийқа фикрдан ғолиб бўлишимни билардим. Катта шаҳарда эмас, кичик бир қишлоғида шундай улкан минораси бўлган юртни Сўфи Оллоҳёр бобонинг узлат учун маскан тутиши, у бу юртга тинчлик ва эзгулик истаб келган деган хулосани устувор қилиши лозим эди. Бироқ уни тополмадим.

Дурбин эмас, телескоп бўлганида уни албатта топардим, ҳатто Термиздаги Султон Саодат мажмуасини ҳам томоша қилиб, Термиз отанинг қабрини кўз билан зиёрат қилардим деб ўйлаганим ҳозир ҳам ёдимда.

Уч-тўрт йил дорилфунунда талабаларга сабоқ бердим. Кейин бу юмушни ташладим. Гап – эшитадиган қулоқни эмас, тушунадиган бошларни тополмаганимда.

Бир куни дарсда бадий асарларга турлича ёндашиш мумкинлигини тушунтириш учун мисолларни қалаштирдим. Фалон асар ҳақида пистончи бундай фикр айтган, писмадончи унинг бу фикрига қўшилмай мундай деган, менинг назаримда эса... деб гапириб турган эдим. Тўсатдан айтаётган гапларим талабалар онгига етиб бормаётганини ҳис қилдим. Уларга бу фикрлар мутлақо қизиқмас эди. Айримларигина дафтарига нима-ларнидир ёзиб оларди. Қатор оралаб юрар эканман, шундай дафтарлардан бирига ўғринча қарадим... ундай деган... мундай деган...

«Гап нима деганидагина эмас, нима учун шундай деганида» дедим. Кейин «нега биронданг савол бермайсан?» дедим зарда қилиб. Ҳамма бошини эгди.

Назаримда энг қобилиятли туюлган бир талаба рўпарасида тўхтаб, қўлимдаги қаламни унинг кўз ўнгига тутдим. «Нимани кўраяпсиз?» деб сўрадим. «Қаламни» деди у. «Суврат эмас, шакл ҳақида гапиринг» дедим овозимдаги зарда оҳангини босишга уриниб. «Нима шакл кўраяпсиз?». «Қаламни» деди у яна.

Қалам учини унинг кўзига тўғриладим. «Энди нимани кўраяпсиз?». «Қаламни» деди у яна.

«Илтимос, – дедим ўзимни босишга ва меҳрибон устоз қиёфасига киришга уриниб, – сиз бунинг қалам эканини биласиз, лекин ҳозир билганингиз ҳақида эмас, кўриб турганингиз ҳақида айтинг! Қайси шаклни кўраяпсиз?».

Жимлик.

Бориб, доскага катта бир нуқта чиздим ва талабанинг ёнига қайтдим. Унинг ёнида туриб доскага қарадим. Ниҳоят, у менинг нима жавоб кутаётганимни тушунди ва шодон ҳолда «қаламни эмас, нуқтани кўрдим» деди.

Қўлимдаги қаламни яна унинг кўз олдига тутиб, бу сафар ярим айлантирдим: «Энди нимани кўраяпсиз?».

«Қаламни» деди у ишонч билан.

«Яна бояги саволимни такрорлайман, сиз бунинг қалам эканини биласиз, лекин ҳозир сиздан бунинг қалам ё қалам эмаслигини эмас, айнан қандай шаклни кўраётганингизни сўраяпман?».

Яна жимлик.

Мен яна доска олдига қайтдим ва қалин чизиқ чиздим.

Ортимдан ўзига ишонқирамаган овоз эшитилди: «чизиқни кўраяпман».

Мен яна дарс мавзусига қайтдим. Гап адабиёт ҳақида кетаётган бўлса ҳам, бироз фалсафа сўқдим. Дедимки, гап доимо бизнинг нарсаси ва ходисаларга қайси нуқтадан қарашимизга боғлиқ. Қаламни тикка ушласак тикка чизиқни, ётиқ ушласак горизонтал чизиқни, кўзимизга қаратиб ушласак нуқтани кўраимиз. Лекин биз қайси шаклни кўраётганимиздан қатъи назар, қаламнинг моҳияти ўзгариб қолмайди. У доимо қаламлигича қолаверади.

Мисолимиз конкрет жисм эди. Ва бу жисмни ҳаммамиз яхши биламиз. Мавҳум нарсалар ҳақида гап кетганда эса кўпинча ўша мавҳумиятнинг шакли ҳақида гапирамиз. Асли, яъни моҳиятини эса шу шаклга боғлиқ равишда тушуниб оламиз.

Кейин умрида илк бор филга дуч келган кўр одамлар ҳақидаги ривоятни айтиб бердим. Филнинг оёғини ушлаган кўр уни устунга, хартумини ушлагани илонга ўхшатади. Уларнинг ҳар иккиси ҳақ эди. Лекин аслида фил устунга ҳам, илонга ҳам ўхшамайди. У сизлар ҳайвонот боғида ё телевизорда кўрган фил бўлиб қолаверади.

Адабиётшунослик илмида буни ракурс дейдилар.

Бот-бот «Ўтган кунлар» романига тошлар отилиб қолиши маълум. Икки йилча бурун ҳам шундай хуружлардан бири содир бўлди. Шунда яна талабага қалам кўрсатганимни эсладим.

Ақром Маликнинг «Ўтган кунлар» асари қаҳрамонлари бўлмиш Юсуфбек ҳожи, Отабек, Кумуш, Зайнаб ҳақидаги гаплари баҳсларга сабаб бўлди. Бироқ бу Ақром Маликнинг нуқтаи назари эканини унутмайлик. Унинг адабиёт, тарих ва ҳаёт ҳақидаги қарашлари чўққисидан туриб қаралганда шундай кўриниши шубҳасиз. Фақат бирнозикжиҳати бор: у асар ҳақида эмас, унинг қаҳрамонлари ҳақида гапирган. Худди филнинг оёғини ушлаган кўр ҳақ бўлгани каби, Юсуфбек ҳожи оила измини бир қадар хотинига топшириб қўйгани ҳам ҳақ. Лекин нисбий ҳақиқатлар ҳар доим ҳам асл ҳақиқатга олиб келавермайди. Миллатнинг энг олди одамларидан бири бўшанг, бошқаси ландовур бўлса, бундан «Халқ қалбига “Сен шу қадар хорсан!” деган ғояни қуяди» деб ҳукм чиқариш адолатдан бўлмайди. Юсуфбек ҳожи сираям идеал одам эмас. Отабек ҳам идеал одам эмас. Марғилонда яхши кўрган, севган хотини бўла туриб, «бўшанг»лиги учун онасининг гапи билан иккинчи хотинга уйланади. Аммо бир жиҳатни ҳам сира унутмаслик керак: бўшанг, ландовур деётган қаҳрамонларимиз сира қўрқоқ кишилар ҳам эмас. Ўзбекона, шарқона, иймонли кишининг андишасининг ўрни ҳам бу характерларда яхшигина тош босади.

Бу одамлар ниҳоят бир куни ўзига «Бас!» дея олгани учун ҳам бизнинг кўз олдимизда қаҳрамонга айланади. Мабодо, бу одамлар идеал қаҳрамон бўлишганида «Ўтган кунлар» романи ҳам пайдо бўлмасди.

Айбсиз – парвардигор. Қодирий бобомизнинг асарида ҳам камчилик бўлиши мумкин. Бироқ аввал гўзалликни кўра билишга ўрганиш даркор. Энг аввал эл-юрт ғамида сочи оқарган Юсуфбек ҳожини, кўнглини асраб қолмоқчи бўлаётган Отабекни, ўлим тўшагида ётганида ҳам қайнота хурмати учун ўрнидан қўзғолган Кумушни, «Мен – Кумуш!» деб ёлворган бахтиқаро Зайнабни кўришни ўрганмасак, адабиётимиз орқага кетаверади.

Ўрганиш... гўзалликни кўришга ўрганмасак, нуқул камчилик, хато топаверамиз. Чунки гўзалликни кўрмасак, демак, хунукни кўраётган бўламиз. Қаламни гоҳ чизик, гоҳ нуқта шаклида кўрганимиз билан қаламнинг моҳияти ўзгариб қолмайди ахир.

Дурбин олиб қарасак, Навоий бобомизнинг салтанат ҳукмдори Бойқарога бағишлаб ёзган ўнлаб мадҳияларига дуч келамиз. Бемалол «ия, Навоий бобомиз ҳам маддоҳлик қилганми?» деб юборишимиз мумкин. Дурбинни айлантирсак-чи? Кўз олдимизда буюк Навоий пайдо бўлади ва бирдан англаб етамизки, Навоий бобомиз ҳукмдорга қарата «Сиз шунчалар буюксизки, ёмон қилиқлар бундай буюк одамга сира ярашмайди» деб тарбиялаётган бўлиб чиқади. Бобомиз эл-юрт манфаати учун маддоҳлик жандасини елкасига илишдан сира ор қилмаган экан деймиз.

Бу кўҳна тарихни идрок қила туриб тушундимки, Навоий Бойқаро ёнида сиз буюксиз деб турган чоғларда шоҳ ҳам ўз буюклигига ишонган ва фақат буюкларга хос ишлар қилган экан. Навоий шоҳ ёнидан узоқлашгандагина Бойқаро фитратидаги бадбинлик, жаҳолатга йўл очилган. Чунки Навоий кўрғон эди.

Адабиёт эр-хотин муносабатлари, қўйди-чиқди мавзуларига ўралашиб қолаётган, шеърлар оҳ-воҳга, насрий асарлар нуқул умуртқасиз қаҳрамонларга тўлиб кетаётган бўлса, бунга жамият сабабчи эмас. Қалам аҳли қўлида дурбин йўқлигидан. Ёки қаламни айлантириб кўрмаётганидан.

ЭГАЛИКМИ

ё ҚУЛЛИК?..

Ўзимизга уй олиб, кўчиб чиққунимизча саккиз жойда ижарада яшабмиз. Лекин нолишга ҳаққим йўқ. Доим ижара уйларда текинга турганмиз. Бири чала қурилган, бири ташлаб кетилган, бошқасига текин қоровул керак бўлган уйлар эди. Гапнинг очиги, ўша кезлар шароити яхши уйга ижара ҳақини тўлашга қурбимиз етмас эди.

Фақат бир марта пулини тўлаб ижарада турдик. Уйнинг эгаси чоли билан аҳил яшайдиган бир кампир бўлиб, доим одми, ранги униққан кўйлак кийиб юрарди. Пойабзали ҳам урфдан қолган эди. Булар иккови ҳам олий маълумотли, иши, топиш-тутиши тузуккина бўлса ҳам камтар яшаб, камтар кийиниб, енгилгина овқатланарди. Мен эса ўша пайтлар

қиммат ресторанларда овқатланишни, бренд кийимлар кийишни орзу қиладиган ва бахтни ана шуларда деб биладиган ёшда эдим. Шунинг учун кампир ва унинг чоли кўзимга хасис, ўзини яхши кўрмайдиган инсонлар бўлиб кўринган. Тўғрироғи, улар турмуш тарзининг моҳиятини англамаганман.

Бугун-чи? Ҳамма «харид қил, кўпроқ истеъмол қил» дея жар солиш билан овора. Рекламалар, блогерлар, ҳатто дўсту ёрлар ҳам гўё бир-бирининг ҳавасини келтириш, ҳасадини уйғотиш учун пойга ўйнаётгандек. Янги гаджетлар, янги урфдаги кийимлар, қиммат ресторанлар... Яна зиёфат ва гаштаклар. Агар ҳаётнинг шу чамбарагида айланмасангиз, замондан ортда қолиб кетасиз гўё.

Ҳа, кўп топиб, кўп сарфлашни орзу қилган пайтларим бўлган. Аммо вақт ўтиб тежамкорлик дегани камбағаллик ёки хасислик эмас, инсон ўзини, ҳаётни, атрофдагиларни тушуниши учун бир имконият эканини англадим. Камхарж бўлиб яшаш ҳаётни енгиллаштирадиган бир неъмат экан аслида. Ҳозир бу фикрни ҳамма бирдай қабул қилавермайди.

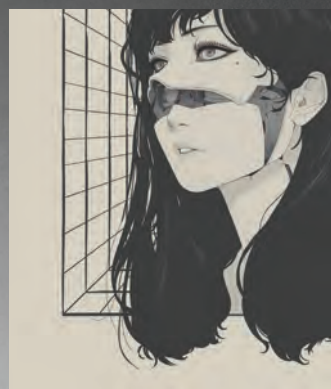
Тўқчилик ва йўқчиликни кўрган аёлман. Ҳамма нарсаси етарли ҳозирги кунимда хув ўша юз грамм арзон соримой, хашаки чой олган пайтларимни эслайман. Ўшанда тўкинчилик кунлари келишини энтикиб кутардим. Аммо тўкинлик мен ўйлагандай завқ-шавқ билан бахтли яшашга асос бўла олмас экан. Одамнинг бир бурда қотган нон, бир пиёла муздай сув билан ҳам бахтли бўлиши мумкинлигини тушунишим учун анча вақт керак бўлди. Одам ўзининг моддиятдан устун эканини билгач, ўзини бахтли ҳис қила бошларкан.

Тежамкорлик харажатни камайтиришгина эмас. Бу – онгли танлов. Ҳар бир тийин қаерга кетаётганини билиш, ҳар бир харид ҳақида ўйлаш ва, энг муҳими, ҳақиқий эҳтиёжни орзу-истакдан ажрата билишдир.

Тежамкорлик билан яшаш тарзини танлаган кунимдан ҳаётимдаги ҳар бир «йўқ» бошқа бир «ҳа» билан ўрин алмашди. Масалан, янги кийим ва пойабзалларга йўқ десам, яқинларим, фарзандларим билан саёҳатга ҳа дейман. Қиммат косметикага йўқ десам, эҳтиёжманд одамга совға олишга ҳа дейман.

*Одам бир бурда
қотган нон, бир
пиёла муздай сув
билан ҳам бахтли
бўлиши мумкин.*

Қ
У
Л
Л
И
К
?

Яқинда бир дугонаминг уйига меҳмонга бордим. Ошхонасидаги туппа-тузук қозонларни ташлаб юбормоқчи бўлиб турган экан. «Шошма, – дедим унга, – сенга буларнинг нимаси ёқмаяпти? Ҳали яп-янги-ку. Сен шунчаки рекламаларга алданаяпсан. Дидро фалсафаси ҳақида эшитмаганмисан?».

Кейин унга XVIII асрда яшаган француз файласуфи Дени Дидро эски халатини ташлаб юборганига афсусланиб, битик ёзиб қолдиргани ҳақида гапириб бердим.

Бир куни Дидрога чиройли қизил халат совға қилишади. Янги халат шкафдаги эски буюмларга ярашмайди. Дидро шу халатнинг рангига мослаб уйдаги мебеллар – стол ва диванни, кейин гилламини, ҳатто деворга осилган расмларни алмаштира бошлайди. Қараса, бу ишнинг

охири кўринмайдиган. Шунда у ўзига ўзи айтади: «Эски халатимнинг эгаси эдим, янги халатнинг қулига айландим! Эски халатимни ташлаб юборганимдан афсусдаман».

– Пул ишлатиш учун топилади деб ўйлайсан, – дедим дугонамга. – Тўғри, пулни сарфлаш учун топамиз, аммо сарф меъёрдан ошиб кетса, мақсадларимиздан чалғиймиз. Ҳаётимиздаги ортиқча анъаналардан халос бўлиш бахтни топишга ёрдам беради. Бу минималистча яшаш дейилади.

Минималист турмуш тарзи кераксиз нарсаларни сотиб олмасликни ўргатади. Бирор буюм сотиб олишдан аввал минималист ўзидан сўрайди: бу ҳақиқатан менга керакми? Минималистнинг кўпроқ пулга эга

бўлиш имкони бор. У кам сарфлайди, демак, захирада ҳам пули бор, яъни у молиявий стрессдан ҳам холи. Чунки фойдасиз нарсаларни сотиб олишдан қутулган. Ҳатто минималист уйни тозалашга ҳам кам вақт сарфлайди. Тадқиқотларга кўра бир америкалик хонадонини тозалаш учун ойига камида 24 соат вақт ажратиши керак. Агар одам озроқ нарсага эга бўлса, тозалашга ҳам озроқ вақт кетади. Ортган вақтни бошқа муҳим юмушларга сарфлаши мумкин. Данғиллама уйни тўлдириш учун кўп буюм харид қилиш керак. Табиийки, бу хоналарни тозалашга ҳам кўп вақт ва куч кетади. Бу мантиққа зид, яъни ўзимизга ўзимиз ноқулайлик

яратамиз. Мутахассислар ортиқча нарсалар юқори қон босими, зиклик, уйқу ва овқатланишдаги ўзгаришлар, бош оғриғи, чарчоқ, овқат ҳазми муаммоларини келтириб чиқаришини аллақачон аниқлаган.

Минималист бўлиш она заминга ҳам ёрдам беради. Камроқ нарсага эга бўлиш орқали чиқинди ва чиқиндихоналар камайишига ҳисса қўшади.

Ўзингдан сўра: нима муҳим – миқдорми ё сифат?

Гапиравердим, гапиравердим. Дугонам эса жим эшитди. Кейин «ҳа-а-а» деди чўзиб жайдаричасига.

Орадан ойлар ўтиб, яна шу мавзудан гап очилди: «Ўша гаплирингдан кейин ўйла-ниб қолдим, – деди дугонам. – Рекламанинг ортидан эргашиб юрган

*Ҳаётимиздаги
ортиқча анъаналар-
дан халос бўлиш
бахтни топишга
ёрдам беради.*

эканман. Қўлимдаги нарсани қадрлаш ўрнига, янгисини истабман. Энди хариддан олдин “Менга ростдан керакми бу?” деб ўйлаб кўраман».

Бир пайтлар йўқчиликда топишган дугоналарим атрофимда яна пайдо бўлди. Орадан йигирма йилча вақт ўтибди. Биз бир-биримизни йўқотиб қўйгандик. Ҳамма бола-чақа ташвиши билан овоз бўлиб кетган эди. Ҳаммамиз аввал ўқидик, ишладик, йўқчиликни кўрдик, охири тўкинликка эришдик. Бир-бировдан узилиш сабаби моддий тўкинлик ташвиши бўлган очиги. Вақтлар ўтиб, бугун ҳаммамиз бунақа ҳаёт бизга керак эмаслигини англаб етдик. Худди илгариги йўқчилик даврларидагидек яна бирлашдик. Айтсак, биров ишонмайди, ҳозир ҳеч биримизга тўкин ҳаёт қизиқ эмас.

– Янги кийимга, янги идиш-товоққа қизиқмай қўйдим, – деган эди Комила опа бир суҳбатимизда. – Онам раҳматли ёш ўтиб кетди. Идиш-товоғининг саноғи йўқ эди. Қаерларда қолиб кетди улар, очиги, билмайман. Дунё йиғишга имкон топган онам соғлиғи учун пул тополмади. Ҳозир даромадим яхши. Ёлғиз бошим билан фарзанд тарбияладим. Бир-икки сўм топсам, бозорга чопмайман, қийналиб қолган бирор одамга ёки оилага ёрдам беришга ҳаракат қиламан. Сўнгги урфдаги идиш-товоқ, кийим-кечак, қиммат ресторанлар ҳузур бермай қўйган. Аксинча, кимгадир ёрдамим тегса, қувонаман. Қачонлардир катта уй қуриш орзум бўлган. Ўзимча қиммат дўконлардан мебел, замонавий техника, пардалар сотиб олишни режалаштирганман. Энди ўйлаб кўрсам, уй эмас, балки ҳаловат топадиган бир маскан керак экан кишига. Тинчлик ва самимийлик бор жой.

*Кўпроқ нарсага
эга бўлишга
эмас, яхшироқ
яшашга ҳаракат
қиламан.*

Кўпроқ нарсага эга бўлишга эмас, яхшироқ яшашга ҳаракат қиламан. Яхшироқ дегани моддият билан боғлиқ эмас. Камроқ ташвиш, кўпроқ хотиржамлик. Ойлар ўтди, қарасам, кам нарса билан яшаш осонроқ. Ҳатто қулай.

Ҳа, бу осон эмас. Исрофни чеклаш учун инсон ўз нафси билан дўстлашиши керак экан. Шундай яшашни танладиму, ҳавойи орзу-ҳаваслар устидан ҳам ғалаба қозондим.

Яқинда бир аёлни учратдим. Қўлида эски сумка, аммо юзида хо-

тиржамлик балқиб турибди. Аёл ҳар ой банкка келиб кетади. Демак, омонатга пул қўяди. Бу тоифа одамлар емай-ичмай пул йиғиб, яна кўпайтириш дардида юради. Ахир бу хасислик-ку! Унинг бу ишини оқлаб бўлмайди деб ўйладим.

Аёл чиндан ҳам омонатга пул қўяркан. Аммо ҳақиқий вазият ўйлаганимдай бўлиб чиқмади. У йиғилган пулларини саратон касаллиги билан курашаётган болаларга бераркан.

Бир сафар ўша аёлни учратганимда гапга солдим. Танишиб олдик. Иси Нафиса экан.

– Ҳозир интернетда пул сўраётганлар тикилиб ётибди, – деди у худди айб иш қилган одамдай хижолат чекиб. – Уларга кўпам ишонавермайман. Касалхонада эса чин беморлар бор. Ҳар сафар уларни кўрсам, пул ҳаётимдаги энг аҳамиятсиз нарсага айланади.

*Исрофни чеклаш
учун инсон ўз нафси
билан дўстлашиши
керак.*

Аёл бой эмас эди. Шунчаки, ҳаётдан кўп нарса талаб қилмайди.

Кўзларида қаноат бор. Баъзилар учун эҳсон – сарф, бировлар учун – бахт, ҳузур. Бундай кишилар пулни ўзини хурсанд қилишга эмас, бошқаларни шод этиш учун тежайди. Улар ўзларига кам истаб, ўзгаларга кўп бахт улашади. Сўнгги урфдаги сумкалар эса тез унутилади. Чунки модалар ҳам, нархлар ҳам, дунё ҳам доим ўзгариб туради.

*Қалбан бой
одамлар ҳеч
қачон арзон
кийимда
ўзларини
камсити-
лгандек ҳис
қилмайди.*

Ижтимоий тармоқларда ўтказилган сўровда бир аёл 400-500 долларга кийинаман, ўзимга пулни сира аямайман деб жавоб ёзибди. Кимдир ҳаётнинг ўткинчи эканини айтиб, кўнгли тусаган нарсага пул сочар. Уларга кийим қанчалик гўзал бўлса, руҳ шунчалик шод, ҳаёт шунчалик гўзал бўлиб кўринар. Бундай қарашларда ҳам жон бордир, аммо оддийгина чит кўйлак кийган, қалби меҳр ва бағрикенгликка тўла Нафиса опа каби инсонлар буни қабул қилолмайди. Уларнинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўзида беғараз муҳаббат ва фидойилик балқиб туради. Қалбан бой одамлар ҳеч қачон арзон кийимда ўзларини камситилгандек ҳис қилмайди. Уларга қиммат кийим эмас, олийжаноблик муҳим. Улар учун ўзини севиш нафақат ўзини, балки атрофдагиларни ҳам қадрлаш, дардига шерик бўлиш, яхшилик улашишдир. Улар озгина нарса билан ҳам бахтли бўлиш мумкинлигини теран англайди.

Барно СУЛТОНОВА

ОЛАМ ОДАМИ

Абдували
Қутбиддин

*Чувидим, узримни айтдим боламга,
Мен кириб чиқувчи қайси оламдан...*

Абдували Қутбиддиннинг шеърларини ўқиб, илоҳиёт сари интилаётган руҳнинг овозини эшитгандай бўлади одам. Ичида инжа бир ҳислар туяди, шоирнинг қалб туйғулари билан эш бўлиб кетади. «Шеър одам руҳининг сўзлаш услубидир», – деган эди шоирнинг ўзи. Айти шу услуби ўқувчини унинг оламига етаклайди. Гўёки у бошқа оламдан... Биздан анча олислардан...

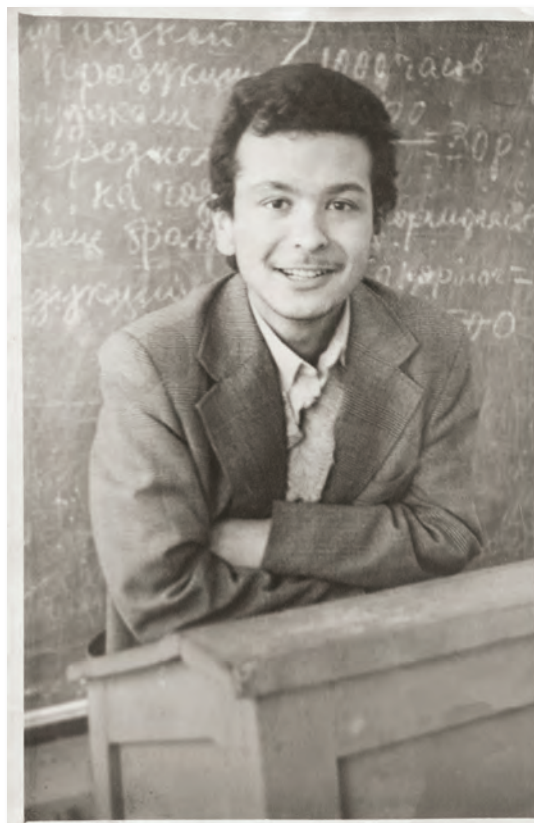

*“Мен ернинг одами
эмасман, бошқа
оламданман.
Ҳаётимнинг ҳар
лаҳзаси курашлардан
иборат”.*

М

«Мен ернинг одами эмасман, бошқа оламданман. Ҳаётимнинг ҳар лаҳзаси курашлардан иборат» дерди отам, – эслайди Шаъвона Абдували қизи. «Отам ёнимизда юрган фаришта эди», – дейди кенжа қизи Насима. Шоирнинг қизлари билан суҳбатлашиб, Абдували Қутбиддин ҳақиқатан ўзга оламдан эканига амин бўласиз.

– Болалигимда йўлдан ўтар чоғ отам кучли қўллари билан қўлимни маҳкам қисиб олар, нариги тарафга ўтиб олмагунимизча асло қўйиб юбормасди. Қўлларим шу қадар оғрирдикки, йўлнинг тезроқ тугашини истардим. Лекин у кишининг қаттиқ хавотир олаётганини билиб турганман. Бугун отам ёнимизда эмас, мен эса тез-тез яна ўша болаликка қайтиб, отамнинг йўлдан ўтказиб қўйишини хоҳлайман, – дея отаси ҳақидаги хотираларини бошлади Шаъвона опа.

Шоир онаси, синглиси, рафиқаси ва фарзандлари билан. Тошкент. 1987 й.

ОТАМ КЎП АЙТАРДИ «МОСКВАДА ЎҚИШНИ ДАВОМ ЭТТИРГИМ БОР ЭДИ, БОБОНГДАН РУХСАТ ТЕГМАГАН-ДА»...

Ўқишга кетолмагач уйланган,
кейин мен туғилган эканман.

– Отам кўп айтарди «Москвада ўқишни давом эттиргим бор эди, бобонгдан рухсат тегмаган-да» деб.

Ўқишга кетолмагач уйланган, кейин мен туғилган эканман. Туғилишим биланоқ отамни армияга чақиришган. «Уч ойлик эдинг, уйдан хат келди,

расмингни ҳам қўшиб жўнатишибди. Бир пасда Абдувалининг қизи дея бутун полкда суратинг қўлма-қўл бўлиб кетди. Анча машҳур эдинг» деб армияда менинг суратимга қараб ўтказган кунларини ҳикоя қилиб берарди. Мен эса мароқ билан эшитардим. Оилада биринчи фарзанд,

биринчи набира бўлганим учун ҳамманинг эътибори менга қаратилган экан. Бувимнинг опичлаб, эркалаб кўтариб юрганини ҳалиям эслайман. Яна отамнинг фотоаппарати ҳам бўлган. Айтишларича, тоғаси софга қилган. Болалигимни фотоларга муҳрлаб қўйган. Эмаклаганим, юрганим,

завқланиб кулаётганим... Ҳатто бир суратда отам мен билан бирга эмаклани тушиб қолган. Ким олган билмайман, балки ўзи туширадиган тугмасини босиб туширгандир. Хуллас, менга бу суратлар жуда қадрли. У киши техникага жуда қизиқарди. Нима янгилик бўлса, маг-

нитофон дейсизми, видео қўядиган дейсизми, ҳаммасидан бизнинг уйимизда бўларди. Пул йиғиб бўлса-да, албатта сотиб оларди.

Пойтахтга кўчиб келганимизда уч ёш эдим. Унгача қишлоқда турганмиз, отам ойда бир борарди. Ўнга киргунимча

эскишаҳарнинг Олча кўчасида, Қутбиддинхон бобомнинг уйида яшаганмиз. Ўйинқароқ эмасманми, баъзида уйдагиларга айтмасдан, индамайгина дугоналарим билан Ҳастимом тарафларга кетиб қолардим. Онамдан роса дакки эшитардим, лекин отам билмаган.

Абдували Қутбиддин шоир, журналист Карим Баҳриев билан. Тошкент, 1885 йил.

У кишининг ижодхонаси бўлмаган. Қаер тўғри келса, ёзиб кетаверар, инжиқ эмасди.

Ховлимиз мевали дарахтларга тўла эди. Ҳар баҳор дарахтлар гулласса, отам узоқ томоша қилиб ўтирарди. Биз эса меваси пишишини кутардик, пишиқчилик бошланиши билан дарахтдан тушмасдик, гилосу ўрикларни териб еб қўярдик.

Отам қанча меҳрибон бўлса, шунча қаттиққўл ҳам эди. Тошкентга энди кўчиб келган пайтларимиз мен ва укам бор эдик, бошқа укаларим ҳали туғилмаган. Иккаламиз ҳам ерга урса осмонга сапчийдиганлардан эмасмизми, кўп тортишиб, уришиб қоламиз. Шу ҳол такрорланавергач, бир куни отам иккаламизни дарахтга боғлаб қўйди. «Қани, уришиб кўринглар-чи» деди. Арқон бўшроқ боғланган бўлса-да, ечолмадик. Ўзи ҳам ухламасдан, тонггача ёнимизда ўтириб

чиққан. Дарахтнинг бу четида мен, бир четида укам, на йиғлай оламиз ва на кулоламиз. Ноодатий жазолаш эди. Хатомни тушунишим учун етарли бўлган. Ҳатто катта бўлгач, укамдан кечирим ҳам сўраганман.

Отам қизларини «Қизгинам қирмизгинам, энг ёруғ юлдузгинам» деб суярди, чақирарди. Кейинчалик келинларига ҳам шундай мурожаат қилган. У киши ҳақида қанча гапирсам, шунча кам. Орзу қилишдан тўхтамайдиган, гўзалликни севувчи, боладай беғубор, меҳрибон, оқкўнгил инсоннинг фарзанди эканимдан ҳар дам фахрланаман, ғурур туяман. Мен у кишидай одамни бошқа учратмадим десам ҳам бўлади. Ўзи айтмоқчи ерлик эмасди.

Отам билан ўтган охири ёз... Ўшанда мазза қилиб суҳбатлашдик. Болалигидан сўйлади. Бобоси, буви-си ҳақида... Бобомиз катта олим, шайх бўлган. Бувимиз эса Фузулийни, Навоийни ёддан билар, эртагу ривоятлар, масалу маталлар айтиб берар экан отамга. Мен ҳам болалигимни эсладим. Бобомнинг ўта камгап, камсуқум одам, бувимнинг эса мулойим, меҳрибон аёл эканини гапирдим. Қишлоққа бор-сак, ҳаммамизни атрофига ўтирғизиб, эртагу масаллар айтиб беришини хотирладим. Отам менга

болалигини тўлқинланиб гапираркан, «Ёзиб олмаган эканман ўшанда, кўпи ёдимдан кўтарилибди» деди афсусланиб. Мен ҳам бир фарзанд сифатида отамнинг кўпдан-кўп орзуларини амалга оширолмаганимдан афсус чекдим. Бу отам билан суҳбатларимизнинг охиригиси эди.

Қиш... Умрининг охириги кунлари... Келдим, отамнинг ёнига чўқдим, кўлимни хув ўша болаликдаги каби қаттиқ сиқиб қўйди. Билдимки, отам учун янги бир йўл бошланаяпти...

Абдували
Қутбиддин тўнғич
қизи Шаъвона
билан. Самарқанд.
1984 й.

Шоир бобоси шайх
Қутбиддин
Муҳиддинов,
кичик амакиси
Муслиҳиддин
Қутбиддинов
ва қариндош
болалар билан.
Ургут, Чорбоғ.
1986 й.

**БОБОМИЗ КАТТА ОЛИМ,
ШАЙХ БЎЛГАН. БУВИМИЗ
ЭСА ФУЗУЛИЙНИ,
НАВОИЙНИ ЁДДАН
БИЛАР, ЭРТАГУ
РИВОЯТЛАР, МАСАЛУ
МАТАЛЛАР АЙТИБ БЕРАР
ЭКАН ОТАМГА.**

– Отам ёнимизда яшаб, секингина ўтиб кетган фариштасифат бир одам эди, – дейди Насима опа. – Болалигимиз отам сабабли саргузаштларга бой ўтган. Балки кичик бўлганим, балки кўп бетобланганим учундир, отам ишдан келибоқ мени опичлаб оларди. Кўтариб юриб, кўнглимга қарарди. Опам билан акамнинг қилмаган шўхлиги йўқ эди. Бир куни улар дарахт учига чиқиб, мева териб еди. Мен, табиийки, чиқолмасдим, уларга ҳавасланиб, термулиб ўтирганимни кўрган отам «юқорига чиққинг келаяптими?» деди. Ва мени даст кўтарди-да томга олиб

чиқди. Кўрпача тўшаб, осмонга қараб хаёл суриб ётдик. Ҳавога нималарнидир чизиб кўрсатди. Шундан кейин тез-тез отам билан томга чиқадиغان бўлдик. «Осмонга, ойга, юлдузларга қара, қандай гўзал» дерди. Бирга юлдуз санардик. Ой билан суҳбат қилардик. Отам осмонга қараб хаёл оғушида қолса, менам худди у кишидай осмонга термулиб ётардим. Лекин ҳеч нарсани ўйламаганман, болаликда ўй қаёқда дейсиз. Ўша-ўша мен осмонни, юлдузларни, ойни яхши кўраман. Ҳалиям бўш қолдим дегунча осмонга қараб хаёл сурарман.

Ховлимизда дарахтлар кўп бўларди. Ҳар бири-мизнинг дарахтимиз бор эди. Опамники, акамники... Отам бўлиб берган. Меники анор эди. Анор ҳосилга кириб, пишса, отам мени чақириб, «қара, меваси пишди» дерди. Мен ўзимда йўқ қувонар, кейин мазза қилиб ердик. Баҳор келиши билан уйимизни макон тутган қалдирғочларни завқ билан томоша қилардик. Табиатнинг ҳеч бир ҳодисаси отамни бефарқ қолдирмаган.

Отам ҳар доим бекинмачоқ, қувлашмачоқ ўйнашни яхши кўрарди. Биз билан қувалашса, у кишининг ота эканини унутардик, худди ўртоқдай. Айниқса, бекинмачоқ жу-

да қизиқ бўларди. Мабо-до мен тополмасам, секин овоз берарди, топафонлигимдан хурсанд бўлиб, завқланарди. Агар мени изласа борми, ҳечам тополмасди (кулади). Олдимдан ўтиб кетсаям «Насима қани, кўрмадила-рингми, тополмаяпман» дерди. Алдаб-сулдаб топиб оларди. «Мана мен» деб чиқиб қўйганимни билмай қолардим.

Ўйинчоқ идиш-товоғим кўп бўлган. Бир куни ўйнаб ўтирсам, отам келиб қолди. «Насима, кел, икков ўйнаймиз, мен отаси, сен қизи бўласан, исминг Маша бўлади, овқат пишираман, сен ейсан» деди. Овқатимни шундай ўйнаб ўйнаб едирганлари эсимда.

**ОТАМ ҲАР
ДОИМ
БЕКИНМАЧОҚ,
ҚУВЛАШМАЧОҚ
ЎЙНАШНИ
ЯХШИ
КЎРАРДИ.**

Уйимизда гитарадан тортиб микрофонгача бўларди. Баралла қўшиқ куйласам, завқланиб, «қизим, ашулачи бўласанми?» дерди. Яна уйдаги юмшоқ ўйинчоқлардан фойдаланиб, отам тез-тез театр қўйиб берар, бир гал Зумрад ва Қимматни ижро қилган. Эҳ-ҳе, мазза томоша.

Ҳеч нарсага таъқиқ қўймас, ҳур фикр, эркин ўсишимизни истаган отам кези келса қаттиққўл ҳам эди. Баъзида, гапига кирмасак, аразлаб қоларди. Отамни хафа қилмаслик учун қўлимдан келган ҳамма ишни қилардим. У киши қалбимизни зуғум билан эмас, муҳаббат билан эгаллаб олганди.

Аҳён-аҳёнда Насима деб чақирмаса, доим «қизгинам, қирмизгинам, энг ёруғ юлдузгинам» деб чақирарди.

**Абдували Қутбиддин.
2006 й**

Бир куни бетобланиб шифохонага тушдим. Кўргани келди. Шоколадхўрман, лекин ейиш мумкин эмас. Акс ҳолда касаллик зўраяди. Чўнтагидан икки дона «сникерс» олиб, онамга кўрсатмай, секин ёстиғимнинг тагига солиб, кўзини қисиб қўйди. «Онангга кўрсатмай е» деди. Хурсандлигимни айтмайсизми. Отам шундай нажот фариштаси эди мен учун.

У киши футбол мухлиси, мен ёнида қўшимча томошабин. Гоҳида ярим кечагача футбол кўради. Тушунсам-тушунмасам мен ҳам экран қаршисида ўтираман. Орада стол устида шеър ёзилган варақларни кўриб, нималигини сўраб ҳол-жонига қўймасдим. Отам ярим кечаси ҳамма ухлаб қолгандан кейин ижод қиларди. Биз фарзандлар унинг алоҳида ўтириб шеър ёзаётганини кўрмаганмиз. Қолаверса, у кишининг ижодхонаси бўлмаган. Қаер тўғри келса, ёзиб кетаверар, инжиқ эмасди.

Отам билан шу қадар яқин эдикки, ҳатто университетга имтиҳон топширгани ҳам бирга борганмиз. Борсак, кўпчилик қизлар онаси ё опаси билан борибди. Мени ичкарига кузатаётиб, отам

қўлларини дуога очиб, осмонга қараб илтижо қилиб турса, бир-икки бегона қиз мени туртиб, «отангизга қаранг, сизни дуо қилаяпти» деган. Жуда таъсирланиб кетганман. Кўпчиликнинг ҳаваси келган. Шундай отам борлигидан фахр туйганман ўшанда.

Олой бозори атрофига, кўп қаватли уйга кўчиб чиққач, отам кўп ишлайдиган бўлди. Деярли кўрмасдик, эрта кетиб, кеч келган. Лекин доим онам орқали назорат қилиб турарди. Ҳаммамизга китоб ҳадя қиларди, ўқидингми деб тергама-са-да, ҳамма китобларни ҳижжалаб ўқиб чиқардик. Яна чет эл сафарларига борса, қўйни-қўнжи тўлиб-тошиб совғалар билан келарди. Ҳаммамизни ёнига ўтиргизиб, сафар таассуротларидан сўйлаб берарди.

У киши ишдан қайтса, эшик очилишиданоқ отам эканини ҳаммамиз билардик. Чунки отам очса, эшикнинг овози бошқача чиқарди. Индамаса-да, келишидан олдин ҳамма ёйган нарсаларимизни те-риб қўярдик. Ва албатта отам яхши кўрган таомни тайёрлардик. Палов ва мантини хуш кўрарди. Суюқ овқатларни деярли емасди. Отам ҳамма нарса-

дан гўзаллик изларди. Та-омни ҳам чиройли қилиб дастурхонга тортмасак, кўнгли тўлмаган. Норози-лиги сезиларди.

Яна у киши хат ёзиш-ни яхши кўрган. Онам билан уришиб қолса ҳам бир энлик хат ёзиб, кўр-па қатига солиб кетарди. Кейин у хатни мен олиб, ўқиб, яна қайта жойига қўйиб қўярдим. Қондан ўтган бўлса керак-да, мен

ҳам хат ёзишни яхши кўра-ман. Ҳамма фарзандлари-нинг ёзишга уқуви бўлса-да отам бирортамизнинг журналист бўлишимизни истамади негадир.

Отам ҳазилкаш, дуогўй, самимий одам эди. Ҳар куни бир телефон қилиб овози-ни эшитмасам, кўнглим тин-чимасди. Гўшакни кўтарар экан, аввал обдон эркалаб, суйиб, кейин узундан-узоқ дуо қиларди раҳматли.

ЯНА У КИШИ ХАТ ЁЗИШНИ ЯХШИ КЎРГАН. ОНАМ БИЛАН УРИШИБ ҚОЛСА ҲАМ БИР ЭНЛИК ХАТ ЁЗИБ, КЎРПА ҚАТИГА СОЛИБ КЕТАРДИ.

Шоирнинг синглиси,
рафиқаси ва тўнғич қизи.
Армияда машҳур бўлган
сурат. 1983 й.

Ўлимидан сал олдин экан, ёз эди, Чор-чинорга бориб, осмонларга қараб тўйиб-тўйиб нафас олди. Кейин тепага, бобом-нинг зиёратига чиқдик. Ўша ерда ҳам қўлларимдан маҳкам тутиб мени юқорига олиб чиқди.

Охирги куз... Уйдан қўнғироқ бўлди. Хўжайиним Тошкентга кетамиз деди. Ҳайрон бўлдим. Келсак, отам жонланти-риш бўлимида экан. Бизни ташлаб кета-ди деб ўйламагандим. Бувим олдига кир-са, ҳаммаси зўр дея қўли билан ишора қилибди (отам ҳар доим бирор ютуққа эришсак ё нимадандир хавотирлансак, тинчлан, ҳаммаси зўр дея қўли билан ишора қилиб кўрсатарди). Бувим хурсанд бўлиб, «болам яхши экан, менга ҳаммаси зўр деди» деб чиқди ёнидан. Ичим ёриш-

гандай бўлди. Лекин афсуски... Орадан бир ой ўтиб, қаҳратон қиш кўнгиллари-мизни хувиллатиб кетди. Отам Чорчинор-ни ўзига макон тутди.

«Ерда бўлсам-да осмондаман» деб кўп такрорларди, осмонларни ватан қилди. Отамнинг дуоларисиз қолдик. Кетишидан олдин ҳаммамизнинг қўлларимизни бир-бир сиқиб, «мен ўлмайман, мен сизларда яшайман» деди. Отам ваъдасини бажар-ди, энди ҳар куни тушларимда отам билан биргаман. Соғинсам, охирги ёзган шеъри «Осима»ни қайта-қайта ўқийман:

Кўзимдан ўпиб қўй, Осима!

Сенга олма бергум мағз-мағзи олтин.

*Тишласанг, тишларинг ҳаммаси тилла,
Лабларинг ёлқин...*

Гулжаҳон НАМОЗОВА тайёрлади

Мамлакат УЛАШЕВА,
Ўзбек миллий мусиқа санъати институти
катта ўқитувчиси

ҒАМЛИ УН ЧИҚМАС, «ГАЛДИР» ЙИҒЛАМАЙ...

«Гандираклаб қолган», «тентираб юрадиган инсон» каби луғавий маънога эга бўлган бу ашула йўли ҳақида Ўзбекистон халқ ҳофизи Маҳмуджон Тожибоев шундай дейди: «Ашулачилиқда галдир сўзи туғма нуқсони бор инсонга эмас, балки ишқдан девона бўлган одамга нисбатан қўлланади. Халқ ашулаларида сархуш инсон, девонасифат ёр образи мажозий маънода ишлатилади. Асл негизда Аллоҳга буюк ишқ тараннум этилади».

Галдирлар халқ орасида ўзига хос йўналишда яратилган асарлар ҳисобланади. Ҳолбуки, бундай ашула ва куйлар кириб бормаган бирор ўзбек хонадони йўқлиги унинг халқ ижоди билан чамбарчас боғлиқлигидан далолат. Маҳмуджон Тожибоевнинг эътироф этишича, Юнус Ражабий ижодининг гултожи

Мақом йўлларидаги ашула ва куйлар ботинида чуқур фалсафа бор ва улар инсонни руҳий камолотга етаклайди. Жумладан, галдир оҳанги ва йўналишида айтилган ашуларда ана шу хусусият яққол сезилиб туради.

«Куйгай» ашуласининг ладлари, «Талқинчаи галдир», «Фарғона галдири», Муҳиддин қори Ёқубов яратган «Йўл бўлсин», Эркин Рўзиматов басталаган «Уфори галдир» ашуалари шулар жумласидан.

Уларни тингласак, нафис, дилга яқин, қалбни сеҳрловчи нозик бир жозибани ҳис қиламиз. Тошкентда «Тошкент галдири», Қозоғистонда «Чимкат галдири», уйғур халқ мусиқасида «Холпитур (Холботир) галдири» кенг тарқалган.

Ўзбекистон халқ ҳофизи, профессор Эркин Рўзиматовнинг эътирофича, илгари галдирларни асосан эркалар ижро этган бўлса-да, бироқ ҳозир айрим галдир ашуаларини аёллар ҳам куйлаб, эл орасида машҳур бўлган.

*Беқасам тўнлар кийиб мунча мани куйдирасан,
Ҳар замонда бир қараб, ваҳ, беажал ўлдирасан.*

*Оқ илон, оппоқ илон, ойдинда ётганинг қани?
Мен ёмондан айрилиб, яхшини топганинг қани?*

Бу ашула икки қисмли бўлиб, аввалида бадиҳагўйлик ва оҳангдан фойдаланилса, кейинроқ ўйноқи ва шўх кайфиятда давом этади. Тингловчи руҳиятига ўзгача ором бағишлаб, яқинда яна илк мавзуси ва ритмига қайтади. Уфар усулида ижро қилиниб, у

«Оғир уфар» деб ҳам аталади. Ижро давомида маълум даражада оддийлашиб боради. Халқона ва юракка яқин, севги, айрилиқ, шодлик ва бахт мавзуларини қамраб олади. Ижрочи нафақат ўз истакларини, балки миллат дардини ҳам куйга солиб айтгандай гўё.

Жуда кўп бастакорлар, ҳофизу созанда-лар галдир пардалари ва ижро услубларини сақлаган ҳолда асарлар яратишган. 1960 – 1970-йилларда Ҳалима Носирова Муқимийнинг «Сояйдурман» ғазалини галдир оҳангига солиб куйлаган. Ушбу ижро шу даражада гўзал бўлганки, у ҳозирга қадар ўз мухлисларига эга.

Халқ орасида Абдулҳамид Чўлпон қаламига мансуб «Галдир» ғазали билан ижро этилувчи яна бир ашула бор. Унинг яратилиш тарихи йигирманчи асрнинг бошларига тўғри келади. Чўлпон мусиқани шеърятдан ҳам ортиқроқ севгани, ўзи дутор чалиб, ашулалар басталагани учун шеър ва оҳанг омиктасидан бутун бир халқнинг дардини намоён эта оладиган ашула яралган.

*Икки торни қақшатиб бармоқлар ўтса тўхтамай,
Ғамли ун чиқмас ўшал торларда «Галдир» йиғламай.*

*Аҳли ғамлар мен каби мажнунсифат галдир бўлар,
Шул сабабдан банданинг номини галдир қўйдилар...*

Байтларда дутор – лирик қаҳрамон ва ундаги парда образлари бирлашиб, мазлум элнинг образига айланади. Бармоқлари пардалар узра юрган одам образи эса золим дунёнинг тимсоли даражасига кўтарилади. Навбатдаги байтда эса шу золимнинг бармоқлари икки торни тинмай қақшатиб ўтаверса-ю, галдир йиғламаса, тишини-тишига қўйиб ётаверса, бу торлардан «бўлак ғамли ўт» чиқмаслиги, яъни мазлум элнинг исён кўтармаслиги англашилади...

Чўлпон ўзини девонага, галдирга солиб, шеърнинг руҳига мазлум халқни уйғотишга қаратилган яширин маънони усталик билан жойлаган. Бу қўшиқ ўз вақтида Ҳалима Носирова, Саодат Қобулова ҳамда Нодира Пирматованинг репертуарларидан жой олган.

«Талқинчаи галдир» деб номланадиган ашулани эса моҳир созанда Шавкат Мирзаев қайта ишлаган ва Ўзбекистон халқ артисти Муножот Йўлчиева ижросида ашулани янгича услубга солган.

Талқинча усулига Машрабнинг куйидаги ғазали мос келган ва ижроси мукаммал бўлган.

*Кеча базмингдин йироқ ишқ аҳли чандон йиғлади,
Қўйди ҳам парвона у шаъми шабистон йиғлади.*

*Согиниб Юсуфни Яъқуб йиғлади шому саҳар
То мусофир бўлди Юсуф аҳли Канъон йиғлади...*

Ижрочиликда «Талқинча»лар «Шашмақом»нинг иккинчи гуруҳ шўъбаларидан «Мўғулча» ва «Савт»ларнинг муайян шохобчаси ҳисобланади. Унинг доира усули тингловчинини янада тетикроқ, дадилроқ бўлишга ундайди.

Галдирлар ҳақида сўз кетганда, мақом ижрочиличининг буюк вакиллари ака-ука Акмалхон ва Бобохон Субҳоновлар ҳамда Орифхон Алимахсумов ижодини таъкидлаб ўтиш зарур. Куйидаги галдир куйига сўфиёна ғазал танланган.

*Даҳр аро мен чекмаган жабру жафолардан бири,
Қолдиму мен кўрмаган дарду балолардан бири?
Айласам зоҳир агар ул ибтилолардан бири,
Тоқат этмас дарди ишққа мубталолардан бири,
Шарҳи ғам қилса, қани, бағри адолардан бири...*

Бу мисраларни куйга солиб, кўплаб ҳофизлар тингловчилар бағрини сел қилган. Уларнинг ҳар бири ҳофизона юраги билан ўз мухлисларини топган. Ашула пардалари ва оҳангига эса халқ йўли ўзгармай сақланган ва бу ҳол бастакорлар томонидан қўшилган авж ва оҳанглар жозибаси ҳамда таъсир кучини оширган. Галдир ашулалари кўплаб мақомчи хонандалар репертуаридан ўрин олган.

Миллий мусиқа санъатимиз жуда бой ва жозибали, ҳар бир куй, қўшиқ, ашула, ҳаттоки битта парда ҳам катта-катта мусиқий асарлар яратилишига сабаб бўлади. Ана шундай халқона асарлардан биттаси ҳақида сўз юритдик, миллий мусиқамиз хазинасида бундай жавоҳирлар беҳисоб.

SUMMARY

The current 2nd issue of 2025 of the magazine “Ma’naviy hayot” has been published. This edition of the magazine stands out with a variety of articles covering spiritual, social, and political topics.

The table of contents of the magazine begins with the article “Til va el” by Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Sayfiddin Rafiddinov. Various thoughts and analyses about language, speech, word and expression are presented through the example of Alisher Navoiy’s work “Muhokamat al-Lughatayn”

In the interview titled “Matematika o’z odamlarini yo’qotmaydi” with Doctor of Mathematical Sciences, Professor Farhod Eshmatov, the reader will come to understand that engaging in science is a deep personal process like creating art. One must be able to see, feel, and live with the beautiful s found in mathematics.

In his article “Bosh bo’ri avlodlari” scholar Anvar Bo’ronov attempts to show just how close the Bashkirs are to the Uzbeks.

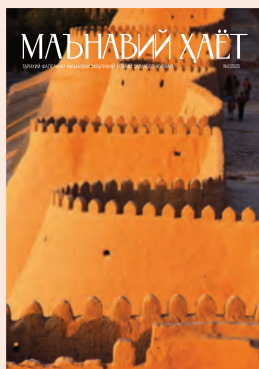
The short story “Bir kishilik aviahalokat” by Xayriddin Sultonov is another one of his works that can astonish many readers for sure. We won’t spoil it with a summary — better to read and experience it yourself.

In Akmal Nur’s article “Ranglarni eshish kerak,” the People’s Artist of Uzbekistan shares reflections on his exemplary life path, his experiences and conclusions, and his thoughts about his parents, teachers and students.

The interview with Doctor of Philological Sciences Erkin Musurmonov is titled “Sehrlı diyorning samoviy tulporlari”. Through the Q&A, our entire past reveals itself with all its elegance.

Additionally, the magazine’s traditional section “O’talar va qizlar” features a heartfelt and memorable piece with poet Abduvali Qutbiddin and his daughters

This second issue of “Ma’naviy hayot” magazine for 2025 includes many more interesting, scientifically and literarily rich articles and research works.

ТАРИХИЙ-ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ,
ИЛМИЙ-ОММАБОП ЖУРНАЛ
№2 (46), 2025

Муассис:

Республика Маънавият
ва маърифат маркази

Бош муҳаррир:

Эшқобил ШУКУР

Ижодий гуруҳ:

Азим РҶЗИЕВ
(бош муҳаррир ўринбосари)

Шодмонкул САЛОМ

(бош муҳаррир ўринбосари)

Мусулмон НАМОЗ

Ҳасан КАРВОНЛИ

Шаҳноза РОФИЕВА

Гулжаҳон НОМОЗОВА

Масъул котиб:

Орзу АЪЗАМ

Фотограф:

Султонбой ДЕҲҚОНОВ

Муқова фотолари муаллифи:

Ҳамдам Шораҳмедов

Муқовада: Ичан қалъа. Хива

Ички муқовада: Чорвоқ, Тошкент
вилояти

Орқа муқовада: Фелон қишлоғи,
Қашқадарё вилояти

Манзил:

Тошкент шаҳри,

Бобур кўчаси, 6-уй.

e-mail: manaviyhayot@inbox.ru

Тел.: 55 508 85 31 (қабулхона);

90 319 11 41 (маркетинг ва

реклама бўлими)

Ўзбекистон Республикаси

Матбуот ва ахборот агентлигидан

30.06.2015 йилда 0828-рақам

билан руйхатдан ўтган.

Бир йилда тўрт марта чоп этилади.

Журналдан кўчириб босилганда

манба қайд этилиши шарт.

Босишга 16.06.2025 да рухсат

берилди. Бичими 60x84 1/8.

Офсет усулида босилди.

Босма табоғи 14,0.

Буюртма № 15.

Адади 6035 нусха.

Обуна индекси: 919

ISSN 2181-7766

Журнал Фафур Фулом номидаги

нашриёт-матбаа ижодий уйида чоп
этилди.

Манзил: 100128, Тошкент ш.,

Лабзак кўчаси, 86-уй.

МАЪНАВИЙ ҲАЁТ

ТАРИХИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ, ИЛМИЙ-ОММАБОП ЖУРНАЛ

Ҳар бир халқ улкан дарахтга ўхшайди. Унинг илдиzlари нақадар теран бўлса, қадди-басти ҳам шунга яраша улуғ бўлади. Маънавият халқнинг ана шундай ўқ томиридир. Бу илдиzlардан сув ичган авлод асло кам бўлмайди. Кўзлаган муродига ҳам шу қувват билан етиб келади.

Обуна
индекси:

919

«Маънавий ҳаёт» журнали бу йўлда сизнинг
кўмакчингиздир.
Журналга обуна бўлинг!

